

Erç
Taran dı

163460

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
(IRCICA)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	163460
Tas. No:	949.6 BALİ

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ
II. MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ
Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003

İstanbul, 2006

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi; No. 14

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler)
ISBN 92-9063-151-1 (İngilizce tebliğler)
ISBN 92-9063-153-8 (Arnavutça tebliğler)
ISBN 92-9063-154-6 (Takım)

İslâm Konferansı Teşkilâtı
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
34349, Beşiktaş, İstanbul-Türkiye

Tel: +90 212 259 17 42
Faks: +90 212 258 43 65
E-posta: ircica@ircica.org
Web sitesi: www.ircica.org

© 2006 IRCICA

Önsöz: Halit Eren

Yayına Hazırlayan: Ali Çaksu

Baskı: Birmat Matbaacılık Ltd. Şti, İstanbul

IRCICA Kütüphanesi Katalog bilgileri

Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (2.: 4-7
Aralık 2003: Tiran)

Balkanlar'da İslâm medeniyeti II. milletlerarası sempozyumu
tebliğleri / editör Ali Çaksu; önsöz Halit Eren.- İstanbul: İslâm Tarih,
Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006.

xii, 541 s.: res. (çoğu rnk.), hrt., plan; 24 sm.- (İslâm medeniyeti
tarihi kaynak ve incelemeleri dizisi; no.14)

Dipnot var.

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler) ISBN 92-9063-154-6
(Takım)

1. Medeniyet, İslâm--Balkan Ülkeleri--Kongreler. 2. Medeniyet,
Türk--Balkan Ülkeleri--Kongreler. I. Çaksu, Ali. II. Eren, Halit. III.
k.a. IV. Seri.
949--dos21

MODERN TÜRKİYE VE SOSYALİST ARNAVUTLUK BASININDA ŞEMSETTİN SAMİ FRASHERİ İMAJI¹

Bülent BİLMEZ*

1870'li yılların başında, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'dan dönüşlerinden kısa bir süre sonra, lise eğitimini bitirmiş olduğu Yanya'yı² ve memleketi Fraşer'i³ terkederek 'merkez'e, İstanbul'a gelen Arnavut genci Şemseddin Sami Fraşeri/Fraşhëri (Fraşerli Şemsettin Sami), siyasi mücadele aracı olarak basının yeniden canlanmaya başladığı bir ortamda bulmuştu kendisini. Beş altı dil biliyor olması onu, basın-yayın dünyasında ekmek kazanma arayışına soktu. Dönemin en iyi okullarından biri olan, Yanya'daki *Zosimaia Skoli* adlı Rum lisesinden Batı standartlarında eğitim alarak mezun olmuş olması ise kendisini, Batı kültürünü daha derinlemesine anlamış oldukları için 'aşırı Batıcı' Tanzimat bürokrasisine muhalefet eden (Mardin 1992: 21-79) ve Batı'ya daha eleştirel yaklaşan (Mardin 1996) Yeni Osmanlılar adıyla bilinen aydın grubu arasında bulmasına neden oldu.

Bu grubun kurucularından biri olarak öne çıkan ve *Hadika* ve *Sirac* gazetelelerini yayınlayan (1871-1873) Ebuzziya Tevfik'in yanında 1872'den itibaren çalışmaya başlayan Sami, daha 22 yaşında basın dünyasına girmiş oluyordu. Yeni Osmanlılar'ın yaşadığı sürgün kıymından Ebuzziya Tevfik'in de nasibini alması ve Rodos'a sürgüne yollanması nedeniyle, önce bu gazetelerin işlerini

¹ Bu çalışmanın hazırlanmasında kullanılan kaynakların sağlanması konusundaki paha biçilmez katkılarından dolayı sevgili Özde'ye ve Enkelede'ya olan teşekkür borcumu burada ödemek isterim.

* Yard. Doç. Dr., Bilgi Üniversitesi, Tarih Bölümü.

² Bugünkü Yunanistan'da İonnina şehri.

³ Bugünkü Arnavutluk'ta Fraşhër (okunuşu: Fraşır) köyü.

devralmış olan Sami, 1873'te *Hadika*'yı kendi adına çıkarmıştır (Ebüzziya Tefik 1974). Böylece genç Sami, basının gücünü, bizzat ona sahip olarak tecrübe etme şansına kavuşmuş ve gazeteciliğini, değişik Türkçe gazete ve dergiler ile ilk üç sayısı *Drita* [Işık], sonraki sayıları *Ditura* [Bilgi] adıyla 1884-1885 yılları arasında yayınlanan Arnavutça bir dergi aracılığıyla 1880'li yılların ortasına kadar sürdürmüştü. Bu faaliyetleri sırasında, basını kullanarak kitleleri belli bir yöne kanalize etmek amacıyla bizzat kendisi modern mitler üretmiş veya üretilmiş modern mitleri yaymış olduğu gibi, aynı dönemde basındaki bu yönde çabaları da yakından izleme olanağı bulmuştu.

Tarihin her zaman siyasi amaçlar için kullanıldığı ve bu kullanım sürecinde üretilmiş mitlerin önemli rol oynadığı bilindiği gibi, basınının bu yönde faaliyetlerinin, akademik tarih eğitimi ve yayıncılığının henüz geniş kitleler üzerinde etkili olmadığı o dönemde daha önemli olduğu da bilinmektedir. Ancak bu makalede, bu ilginç süreç değil, bir gazeteci olarak bu sürecin içinde aktif olarak yer alan Sami'nin bizzat kendisinin daha sonraki yıllarda iki ayrı ülkede tâbi olduğu iki farklı 'mitleştirilme' sürecinin *basındaki yansıması* anlatılacaktır.

Daha açık bir deyişle bu makalenin konusu, Sami'nin ölümünün (1904) ardından akademik ve popüler tarihçiliğin gerçekleştirdiği mitleştirme sürecine, modern Türkiye (1923 sonrası) ve sosyalist Arnavutluk (1945-1990) basınının katkılarıdır.

Kavramsal Çerçeve

Asıl konuya geçmeden, bu çalışmada kullanılacak bazı anahtar kavramlara burada yüklenen anlamların ve bunların sınırlarının belirtilmesinde yarar var.

Her şeyden önce, “modern Türkiye basını” kavramındaki 'modern' ve “sosyalist Arnavutluk basını” kavramındaki 'sosyalist' sözcükleri sadece iki ülkede belli dönemlere işaret etmek üzere seçilmiş ifadelerdir: Sırasıyla, 1923 sonrası Türkiye basını ve 1945-1990 döneminde Arnavutluk basını. Yani, 'modern'likten ve 'sosyalist'likten ne anlaşıldığı ve ne anlaşılması gerektiği kadar, Türkiye'nin ne zaman ne kadar 'modern' olduğu ve Arnavutluk'un ne kadar sosyalist olduğu da önemsizdir. Ayrıca dikkat edilmesi gereken şey, genelde 'Arnavutça basın'ın ve 'Türkçe basın'ın ya da Arnavutluk'ta ve Türkiye'de her dil-

den basının değil, bu dönemlerde Arnavutluk'ta ve Türkiye'de yayınlanmış Arnavutça ve Türkçe basının ele alındığıdır.

'Basın' sözcüğünden bu makalede kasıt ise, 'akademik' veya mesleki olmayan süreli yayınlar ve özellikle günlük gazetelerdir. Akademik olan ile olmayan arasında net bir sınır çizilmesinin mümkün olduğu düşünülmediğinden, bu konuda her zaman geçerli bir kıstas kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Nitekim akademi dünyasından insanların (özellikle Arnavutluk'ta) hem mesleki dergilerde hem de günlük gazetelerde Sami'yle ilgili yazılar yayınladıklarını aşağıda göreceğiz. Ancak başından belirtmek gerekiyor ki dili, içeriği, hitap ettiği okuyucu kitlesi ve belki de en önemlisi otoritesi ile belli bir bilginin, düşüncenin ve (bizim konumuz bağlamında) 'imaj'ın üretiminde ve sürekli yeniden üretiminde birinci dereceden sorumlu olan farklı bir 'ortam' (*medium*) olarak mesleki ve daha uzmanca yazılara yer veren yayınlar, genel tarihyazımının bir parçası olarak görüldüğünden, daha önce yayınlanmış olan, 'iki ülkenin (akademik ve popüler) tarih yazımında Sami imajı' konulu çalışmalarımızda kullanılmıştır.⁴ Burada kullanılacak gazeteler ve popüler dergiler, oluşturulmuş bu 'Sami imajı'nın daha geniş kitlelere aktarılması (*yaygınlaştırılması*) ve kolektif hafızadaki yerinin *konsolidasyonu* bağlamında önemlidir.

'Mitleştirme' ve mit kavramlarından ne anlaşıldığı ise, mitleştirilmiş imaj bağlamında aşağıda tartışılacaktır.

Modern Tarihyazımı: Mitleştirilmiş İmajlar Tarihi

Değişik ideolojilerin en çok sevdiği 'araç' olan 'tarih'in değişik amaçlar için 'kullanımı' ve hatta 'kötüye kullanımı' konusu son yıllarda epeyce ilgi gören ve bu ilgiyi sonuna kadar hak eden bir konudur.⁵ Bu bağlamda, ulusçu

⁴ Ulusçu Türk ve sosyalist Arnavut tarihyazımında geliştirilen ve iki ülkenin kolektif bilincinde yaşamakta olan, 'mitleştirilmiş iki Sami imajı'yla ilgili İngilizce makale için bkz. Bülent Bilmez, "Sami Frashëri or Semseddin Sami? Mythologisation of an Ottoman Intellectual in the Modern Turkish and Socialist Albanian Historiographies based on Selective Perception", içinde: *Balkanologie*, Vol VII, No 2, December 2003. Türkçe özeti için bkz. *Toplumsal Tarih*, Sayı 114 (Haziran), 2003, s. 54-57.

⁵ Bu konuda düzenlenmiş bir sempozyumda sunulan bildirilerden oluşan bir kitabın yakın zamanda Tarih Vakfı tarafından yayınlandığını not edelim: *Tarihin Kötüye Kullanımı, Tarihi Kötüye Kullanma Biçimleriyle Yüzleşmek' Sempozyumu*, Oslo, Norveç / 28-30 Haziran 1999, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı,

tarihyazımında belli tarihsel olaylar ve/ya kişiliklerin 'mitleştirilerek' ulus- inşaa sürecinin (ya da inşaa edilmiş bir ulusun konsolidasyonunun) hizmetine sunulduğu sıkça görülmüştür.⁶

Aslında genelde ulusçu tarih yazımında belli şahıslarla ilgili mitleştirilmiş imajlar üretme tavrı, tarihsel figür haline gelmiş çok sayıda aydın için sergilenmiştir. Tüm dünyada örnekleri bulunan bu süreçte, ideolojik koşullanma nedeniyle olgusal bilgiyi bilinçli ya da bilinçsiz olarak 'çarpıtma' veya 'görmezden gelme' ve 'algıda seçicilik' tavrı kadar, 'entellektüel tembellik' de bu mitleştirilmiş imajların en önemli dayanaklarıdır.

Osmanlı aydınları bağlamında, bu mitleştirme süreçlerinin yapı-çözümü, Türk tarihyazıcılığı ve Osmanlı düşünce tarihi üzerine çalışmak isteyenlerin önünde duran en önemli ödevlerden biridir.⁷ Modern Osmanlı düşünce tarihinde bazen en basit olgular konusunda bile henüz açıklık sağlanmamış olduğu ve ulusçu tarih yazımının kolektif bilinçte yaptığı tahribatın boyutu düşünülecek olursa, bu ödevin ne kadar zor olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Osmanlı aydınlarıyla ilgili olarak sonradan üretilen mitleştirilmiş imajlar söz konusu olduğunda, Sami'nin bu konuda önde gelenlerden biri olduğunu iddia etmek mümkün değildir, ancak Sami örneğinin özgünlüğü ve hatta çarpıcılığı, tarihsel bir figür olarak kendisinin Türk ve Arnavut tarih yazımında birbiriyle çelişen iki ayrı mitleştirme çabasının 'nesnesi' olmasından kaynaklanmaktadır. Bu iki çelişik imajın oluşum tarihi, yukarıda andığımız makalelerimizde özetlenmiş olduğu için, burada sadece *basının bu süreçteki yeri* tartışılacaktır.

Ancak basın bu mitleştirme sürecindeki yerini tartışmak için, 'mitleştirme'den ne anlaşıldığı ve Sami örneğinde bu sürecin popüler ve akademik tarihyazımında nasıl gerçekleştiğini kısaca özetlemek gerekiyor.

2003. Tarihin özellikle günlük politik amaçlar için kullanımı hakkında, değişik 'örnek-olay'larla ilgili makaleler içeren ilginç bir kitap için bkz. Jacobitti 2000.

⁶ Bu konuda örnek bir çalışma için bkz. Hosking & Schöpflin 1997.

⁷ "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?" başlıklı uzun makalesinde İsmail Kara'nın, "Türk Düşünce Tarihi" kavramının 'İslami Düşünce tarihi' kavramıyla ilişkisini tartıştığı halde, nedense 'Osmanlı Düşünce Tarihi' kavramıyla ilişkisine değinmemesi ve genelde bu konuya yaklaşımda en büyük sorunlardan birini oluşturan, düşünce tarihi çalışmalarında düşünür/aydınların mitleştirilmiş imajları ve bunların üretim süreci gibi meselelere değinmemesi, önemli bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. (Kara 2003)

Mitleştirilmiş İmajlar Meselesi

Bir imajın 'mitleştirilmiş' olduğunun iddia edilmesi, bu iddia sahibinin, söz konusu imajın 'yanlış' ya da 'çarpıtılmış' olduğunu düşündüğünü ve daha önemlisi 'doğru' imajı (gerçeği) kendisinin bildiğini ima eder ki tüm objektifliğiyle tarihçinin 'doğru'nun peşinde olduğu/olması gerektiği ve bunu bir gün elde edeceği, edemezse bile bu yönde kollektif birikime katkısıyla bu 'doğru'-ya biraz daha yaklaşılmasına yardımcı olacağı düşüncesi, özellikle son birkaç onyıldaki postmodernist eleştirilerden sonra, oldukça naiv bulunacaktır elbette. Burada tartışılmayacak tüm zaaflarına rağmen bu postmodernist 'saldırı'ların tarihçiliği imkansız kılacağı iddiaları bir yana, bu eleştirilerin tarihçiler için çok öğretici olduğunu ve ciddiye alınması gerektiğini; ve bunların dikkate alınmasıyla kurulacak yeni bir tarih ve tarihyazımı anlayışının, ulaştırılması gereken bir hedef olarak tarihçilerin önünde durduğunu görmek gerekir. Özellikle Foucault'nun ve izleyicilerinin yazdıklarından sonra, (en genel anlamda) iktidar ilişkilerinden bağımsız bir 'doğru' veya 'yanlış' anlayışının bugün artık en azından naiv bir anlayış olacağını kabul etmek gerekir. Her tarihçinin kafasında (sosyal, kültürel, iktisadi vs. koşullar tarafından belirlenmiş) bazı 'doğru' ve 'yanlış'larla çalıştığı kabul edilmelidir. Yani, aslolan 'soru' olabilir, ama düşünme eyleminin (geniş anlamıyla) 'cevap'larla başladığı ve ancak onunla mümkün olduğu (belki de insanlığın bir 'zaafı olarak) kabul edilmelidir.

Belirli siyasi, iktisadi, kültürel ve/ya ideolojik çıkarılara hizmet eden bir imajın hakimiyeti için bazı olguların çarpıtılması ve uydurulması yoluyla bilinçli olarak üretilen ve yaşatılan daha dolaysız 'yanlış'lar ise elbette bu çıkar çevresi 'dışında' olanların gözünde açık mitleştirilmiş imajlardır.

Bu söylenenlerden yola çıkarak, aslında 'mit'in başkalarının 'yanlış' bulduğumuz bilgilerine ve düşüncelerine verdiğimiz isim olduğu ve yanlış kavramının göreceliğine bağlı olarak 'mit' kavramının da tamamen göreceli bir kavram olduğu ve bu yüzden her söylenenin bir başkası için 'mit' olabileceği gibi basitleştirici bir sonuca varılabilir (McNeill 1986) ki basitleştiriciliği dışında bu çıkarıma itirazımız olmaz. Nitekim, herhangi bir paradigma içinde doğruluğu tartışılmaz olan bir 'anlatı'nın, bir başka paradigma içerisinden bakıldığında yanlış olabileceği bizim de katıldığımız bir düşüncedir. Bu bağlamda, Kuhn'un paradigmaların 'eşölçülemezliği' kavramıyla ifade ettiği gibi, bir şeyin 'yanlış' olup olmadığı tartışması, aynı paradigma içerisindeki arasında yapılırsa anlamlıdır. Aynı şey mitler için de geçerlidir. Ancak mit

adını almayı hak eden 'yanlış'ların (en azından belli bir çevre tarafından) tartışmasız ve yaygın olarak kabul görmüş ve makul bir süreden beri hakim olması söz konusudur. Onları mit olarak görenlerin gözünde mitler, belli bir çevrede genelde doğruluğu kabul edildikleri için 'meşrulaşmış yanlışlar'lardır.

Tüm bu epistemolojik sorunlar bağlamında, bu makalede, Sami'yle ilgili oluşturulmuş imajların 'mitleştirilmiş' olduklarının, ancak modern paradigmanın parçası olan tarihbilimin (en geniş) sınırları çerçevesinde iddia edildiğini belirtmek gerekiyor. Bu sınırlar içinde kalındığında kabul edilmesi gereken 'aynı konuda birbiriyle tamamen çelişen iki bilgiden en azından birinin yanlış olduğu' düşüncesinden yola çıkarak, Sami'nin iki ülkedeki imajlarından en azından birinin yanlış olduğunu (veya doğrunun tamamı olmadığını) ve sürekli 'yeniden üretim' ve sistematik yayma yöntemiyle bu yanlış imajın hakim kılınması nedeniyle bunun mitleştirilmiş bir imaj olduğunu söylemek mümkündür.

Burada dikkati çeken şey, tarafların belli bir imajın doğru olduğunu kanıtlamak için genelde karşı tezi destekleyen (aslında aynı yöntemlerle bulunmuş) olguları görmediği ve/ya görmezlikten geldiğidir. Nitekim modern mitlerin oluşmasında en çok görülen tavır, bir olgunun istenmeyen boyutlarıyla ilgili 'ısrarlı sessizlik', ya da bu boyutların, abartılan diğerlerinin gölgesinde bırakılarak gözlerden kaçırılması olduğunu söylebiliriz. Bu bağlamda, Sami'nin belli yönlerine abartılı bir vurgu yapıldığı ve bunu destekleyen eserlerinin ve etkinliklerinin seçilerek algılandığı ve tersi yöndeki tez(ler)i destekleyecek her türlü eserinin, düşüncesinin ve faaliyetinin (özellikle Türkiye'de) görmezlikten geldiği veya inkar edildiği bile görülmektedir. Yani, Sami'yle ilgili 'gerçekten' mevcut olduğu herkesçe kabul edilen bir olgunun/özelliğin anlamı ve önemi konusundaki zorlama veya çarpıtılmış yorumlar ve anlamlandırmalardır bu mitleştirme süreçlerine asıl katkıda bulunan.

Sami'yle ilgili iki ülkede oluşturulan mitleştirilmiş imajların, genelde iki ayrı *ulusçu* ideolojinin hizmetine sunulmak üzere oluşturulduğu ve kullanıldığı görülmektedir. Ancak, 'entellektüel tembellik' ve eleştirel düşünceden uzak olma nedeniyle mevcut bir 'bilgi'nin ya da imajın doğruluğunu sorgulamadan kabullenme ve olduğu gibi yansıtma tavrına, bilinçli olarak bu mitleştirme sürecine katılma ve bu imajı sahiplenerek yayma tavrından daha çok rastlandığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda özellikle ansiklopediler ve diğer kaynak kitaplarda birbirlerinden 'kopyacılık' yoluyla mevcut (ulusçu) Sami imajının yayıldığı ve sonraki kuşaklara aktarıldığı görülmektedir.

Sami'nin iki ülkede mitleştirilme sürecini özetlemeden önce, şunu da belirtmekte yarar var ki, bu sürece katkıda bulunan herkesin, belli bir amaç için veya genellikle bir 'dava'ya hizmet için bilerek 'yalan söylediğini' düşünmek doğru olmaz. Çoğu zaman bu insanların kendileri de bu mitleştirilmiş imajlara yürekten inanmaktadırlar. Bu bağlamda kendi 'doğru'larına sahip çıktıkları, o paradigma içinde onun 'doğru' olduğu ve bu yüzden o paradigma dışında durup onun yanlış olduğunu iddia etmenin fazla anlamlı olmadığı iddia edilebilir. Bu nedenle, burada söz konusu edilen çarpıtma ve uydurmaların mevcudiyeti, bunu gerçekleştirenlerle aynı paradigma içinde kalarak gösterilebilir, yine aynı paradigmanın parametreleri kullanılarak 'doğru' olanın ne olduğu iddia edilebilir ki bu paradigma (kendisiyle ilgili tüm itirazlar ve çekinceler saklı tutulmak üzere) en geniş anlamıyla konvansiyonel *tarihbilimin* kendisidir.

Yani, Sami'yle ilgili olarak iki ülkede üretilen imajların birbirini dışlıyor olması, yani birinin doğruluğunun kabul edilmesi durumunda diğerinin doğru kabul edilemeyecek duruma düşmesi -yine bu paradigma içinde kalarak iddia edilebilir ki - bu imajlardan en az birinin yanlış olduğunu ya da doğru olmadığını gösterir. Bir şeyin hem kendisi hem de zıddı olabilmesinin olanaksız olduğunu düşünmemekle birlikte, bu tutum bizi bu tarihçilerle farklı bir paradigmaya taşıyacağı için bunun tartışmasını burada yapmak anlamlı ve mümkün değildir.⁸ Bu paradigma içerisinde kaldığımız sürece birinin doğruluğunu kabul etmemiz durumunda diğerini doğru kabul edemeyeceğimiz farklı imajlar söz konusudur burada.

Nitekim, Sami'nin mevcut imajlarının çelişkili ya da birbirini yanlışlayıcı olması, daha dar bir alanla, etnik/ulusal kimlik anlayışıyla da ilgilidir: Bir insan aynı anda hem Arnavut hem Türk olamaz! Bu anlayışı neden paylaşmadığımızı burada tartışmak, konumuz bağlamında gerekli değildir, çünkü ulus inşa sürecinin, genelde icad edilmiş (*invented*) 'öteki'ler üzerine kurulduğu, daha önemlisi, bir ulusun kendisini 'öteki' olmadığı üzerinden tanımladığı ve öteki olmadığını kanıtlamayı başardığı oranda kendisi olduğunu kanıtladığına inandığı çok iyi bilinmektedir artık. İşte Arnavut ulusçuluğu örneğinde bu 'öteki'lerden biri de 'Türklük'tür.

⁸ Nitekim bu çalışmada Sami'nin 'doğru' imajının ne olduğunu gösterme iddiası yoktur; bu (iki ülkede tarihyazımında, basında, okul kitaplarında, kolektif bilinçte vs. Sami'nin imajından öte) bizzat Sami'nin düşünceleri ve faaliyetleri üzerine çalışmamızda denenecektir.

Mitleştirilmiş Bir Tarihsel Figür Olarak Sami

Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun entellektüel yaşamında önemli bir yere sahip olan Şemsettin Sami (1850-1904), sahip olduğu bu yeri, uzun süre aydınların referans kaynağı olan ansiklopedi ve sözlükleriyle hak etmiştir her şeyden önce: 1880'li yıllarda yayınladığı Fransızca-Türkçe ve Türkçe-Fransızca sözlükleri, o sırada gündelik yaşamda kullanılan sözcükleri bu sözlüklerinde kullanması nedeniyle, düşünsel Batılılaşmanın en önemli aracı olan Fransızca öğrenme çabası içerisindeki aydınların en çok kullandığı kaynaklardan biri olmuştur. 6 ciltlik Osmanlıca/Türkçe “Evrensel Ansiklopedi/Sözlük” (*Kamusu'l-Alâm*) ise yayınlandığı yıllardan (1889-1898) itibaren kapsamlılığı ve içeriğinin modernliği nedeniyle büyük ilgi görmüş ve Sami'nin engin bilgisinin kanıtı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, iki ciltlik Osmanlıca/Türkçe sözlüğe (o zamana kadar hakim olan eğilimden farklı olarak) “Türkçe Sözlük” (*Kamus-ı Türki*) adını vermesi ve bu sözlüğün önsözünde ortaya koyduğu 'Türkçeci' tavrı, daha önce yazmış olduğu bazı yazılarla birlikte kendisinin 'Türkçülüğün kurucularından biri' olarak görülmesine neden olmuştur.

Sami'nin bunları gerçekleştirdiği 'objektif doğru' olduğuna göre Sami'yle ilgili Türkiye'de ve Arnavutluk'ta mevcut imajların neden 'mitleştirilmiş' olduğuna ve özellikle modern mitler bağlamında 'mitleştirme'den ne anlaşılması gerektiğine gelince,⁹ burada sadece şu söylenebilir ki Türkiye'de ve Arnavutluk'ta Sami imajının mitleştirilmesi, yaptıklarının abartılmasından veya yapmadığı şeylerin kendisine mal edilmesinden çok, bunların anlam ve önemlerinin (bilerek veya bilmeyerek) yanlış yorumlanması, yaptıkları ve yazdıklarının tek tarafı olarak okunması ve istenilmeyen yazılarının ve faaliyetlerinin görmezlikten gelinmesiyle ilgilidir. Bu farklılık o boyuttadır ki Sami, Arnavutluk'ta ve Türkiye'de iki farklı isimle anılagelmiştir: Türkiye'de Şemsettin Sami, Arnavutlukta ise Sami Frashëri (Fraşiri) adı kullanılmaktadır.¹⁰

İki ülke (popüler ve akademik) tarihyazımında hakim olan farklı Sami imajları kısaca şöyle özetlenebilir: 'Türklüğe' hizmetlerinden dolayı 'Türkçülüğün öncülerinden biri' olarak yüceltildiği Türkiye'de hakim olan Şemsettin Sami

⁹ Bir konferans sırasında, Türkiye ve Arnavutluk'taki Sami imajlarının 'mit' olarak tanımlanması konusundaki eleştirileri nedeniyle modern mitler bağlamında 'mitleştirme' ve 'mitleştirilmiş imajlar' konusuna yoğunlaşmamıza yol açan Nathalie Clayer'a teşekkür borcumuzu bu vesileyle ödemek isteriz.

¹⁰ Bu nedenle, tüm yazılarımızda olduğu gibi, bu makalede de kısaca 'Sami' adı tercih edilmektedir.

imajına göre, aslen Arnavut olduğu bazen kabul edilse bile, faaliyetleriyle Türklüğünü kanıtlamış bir Türk aydınıdır o: "... Sami'ye, 'Türk'ten başka bir sıfat verilemez. Bu niteliği ondan ve ailesinden hiç kimse alamaz." (Levend 1969: 151) Sosyalist Arnavutluk tarih yazımında ise Sami, genelde Osmanlı kültürüne katkılarıyla da anılmış olmakla birlikte, daha çok 'bağımsızlıkçı Arnavut ulusçuluğunun öncülerinden biri' olarak yüceltilmiştir. Aynı zamanda Şemsettin Sami'nin, modern bilim ve bilginin Osmanlı'ya girişini sağlayan çabalarına da vurgu yapılarak üretilen 'aydınlanmacı' (ilerici) ve hatta bir tür 'proto-sosyalist' aydın imajı da rejimin hizmetine sunulmuştur.¹¹

Döneminin diğer bazı tarihsel figürleriyle karşılaştırıldığında Sami'nin Arnavut ve Türk tarih yazımındaki yeri, *görece* çok parlak görünmeyebilir; ama onun mitleştirilmesinin ilginçliği, *ne kadar* yüceltildiğiyle değil, *nasıl* yüceltildiğiyle ilgilidir.

Sosyalist Arnavutluk'ta yayınlanan, genel Arnavutluk tarihi ve özellikle ulusal hareket tarihiyle, ayrıca dil ve harf devrimi tarihi, edebiyat tarihi, basın ve yayıncılık tarihi ve eğitim tarihi ile ilgili kitaplarda ve metin derlemelerinde Sami'ye kesinlikle önemli bir yer verilmektedir. Diğer yandan Türkiye'de de dönemin genel tarihi, tiyatro tarihi, edebiyat tarihi, basın ve yayın tarihi, dil ve harf reformu tarihi ve genelde düşünce tarihi ile ilgili çoğu çalışmada ve metin derlemelerinde Sami'ye yer verilmekte olduğunu görmekteyiz. Üstelik, Türkiye'de bir gazete tarafından yayınlanmış bir kitapçıkta belirtilen "100 Türk Büyüğü" arasında kendisine yer ayrılması da onun Türkiye'de kolektif hafızadaki yeri konusunda önemli bir ipucu niteliğindedir. (Borak t.y.) Genelde Arnavut tarih yazımında yüceltilme konusunda kardeşleri Abdül (Abdül) ve Naim'in gölgesinde kaldığı görülse de, Sami'nin (diğer Arnavut aydınlara oranla) yeri ve öneminin, Türk tarih yazımında (diğer aydınlara oranla) sahip olduğu yerden daha büyük olduğu görülmektedir.¹²

¹¹ İki ülkenin akademik ve popüler tarihyazımında görülen bu mitleştirilmiş imajlar ve bunların *oluşma sürecini* yukarıda anılan iki makalemizde bulmak mümkündür.

¹² Bu konuda iki ilginç sembolik ayrıntı, sosyalist rejimin Sami'nin bir büstünü diğer kardeşleriyle birlikte Tiran'ın en merkezi parkına koymuş ve doğduğu ve büyüdüğü Fraşer'deki evini müzeye dönüştürmüş olmasıdır. Ancak bu yüceltme çabalarına gölge düşürecek iki hata, bu çabaların samimiyetsizliği konusunda bir fikir verebilir: Tiran'ın merkezindeki büste Sami'nin ölüm tarihi 1905, müzedeki bir tablo-büste ise 1903 olarak gösterilmekte, doğru yılın 1904 olduğunu yazan tarihçiler dahil olmak üzere herkesin yıllardır gözü önünde duran bu basit hata kimsenin dikkatini çekmemekte veya önemsenmemektedir!

Ulus-inşa Sürecinde Mit Üreticisi ve Yayıncısı Olarak Basın

İnsanların mevcut gelişmelerden haberdar olmalarında ve tek tek bireyler olarak ya da özellikle 'grup' olarak belli tutumlar geliştirmelerinde basın (medyanın) hayati rolü, uzun süreden beri bilinen gerçekliktir. Günümüzde TV ve İnternet görece öne çıkmakla birlikte, vazgeçilmez önemi devam etmekte olan basının bu rolü, bu iletişim araçlarının henüz mevcut olmadığı dönemlerde ve yerlerde görece daha büyüktü(r) elbette.

Bu nedenle, genelde basın-siyaset ilişkisi, eskiden beri üzerinden durulan, karmaşık bir meseledir. Günümüzde basın, kendisini daha çok iç ve dış siyasi sorunlarla ilgili karar sürecinin 'objektif yansıtıcısı olarak göstermeye çalışsa da, başından beri bu karar oluşturma sürecinin aktif aktörü olduğu da bilinmektedir:

“Elbette medya organları daha geniş bir ideolojik ve esasen siyasi bağlama tâbidirler, ama sıkça nesnellik iddiasında bulunurlar. Ancak bunun basın tarihinde oldukça yeni bir olgu olduğu unutulmamalıdır.” (Motte 2000: 339)

Makalesinin konusu olan Fransa basın tarihinde, basının 'sadece halkı doğru bilgilendirme' ilkesini öne çıkaran 'objektif gazetecilik' yapma iddialarının ancak 150 yıl önce başlamış olduğunu belirten Dean de la Motte (2000: 339), daha önceki dönemde Fransa'da bu gibi iddiaların mevcut olmadığını ve 1836 yılına kadar günlük gazetelerin açıktan açığa belli bir siyasi grubun organı olduğunu belirtmektedir. (Motte 2000: 341) Bundan sonraki dönem için Motte'nin söyledikleri ise çok ilginçtir:

“Paradoksal bir şekilde (ya da bugün bizim bakış açımızdan paradoksal görünecek şekilde) apolitik, 'nesnel' gazetecilik ya da kitle gazeteciliği, görünüşte ütöpik bir aydınlanmacı tavrıyla, taraftarlığın ötesinde, halkın çıkarlarına hizmet etme amacıyla geliştirilmişti.” (Motte 2000: 339)

Konumuz açısından basının siyasi karar sürecinde toplumdaki farklı grupların üstünde olması, basının 'apolitik' olması anlamına gelmediği gibi, onun ('ulusal' vb.) ortak paydalar üzerinden yürütülen siyasetin en önemli aracı olmasına da engel değildir. Nitekim bu politikaların hem öznesi hem de nesnesi olan 'kamuoyu' ile basının ilişkisi, hem aktif oluşturucu hem de yansıtıcı olması bağlamında, karmaşık bir meseledir. Basın-kamuoyu ilişkisi ve genelde basın-siyaset ilişkisi meselesine burada girmemiz mümkün değildir; nite-

kim, daha önce yayınlanan bir makalemizde, bir başka örnek olay bağlamında bu konulara kısaca değinilmişti.¹³ Zaten burada önemli olan, basının daha çok bir 'eğitim aracı' olarak 'toplumsal zihniyet değişimi'ne hizmeti ve bu bağlamda ulus inşa sürecindeki rolüdür.¹⁴

Sanayileşme sürecinde giderek önem kazanan basının, ulus inşa sürecindeki belirleyici yeri iyi bilinmektedir. Bu süreçte ve genelde modernleşme sürecinde gazeteciler, en az diğer aydınlar kadar aktif rol oynarlar. Ulus inşa sürecinde aydınların oynadığı bu rolü tartışırken, Gramsci'nin 'organik' ve 'geleneksel' entelijansiya kavramlaştırmasını kullanan Christopher Harvie, gazetecilerin hangi gruba girdikleriyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Gazeteciler 'organik'tir. 'Basım kapitalizmi'nin parçasıdır. Ancak, sıkça 'sanayi öncesi' gruplara bağlı siyasetçiler tarafından yönlendirildikleriyle 'geleneksel'dirler." (Harvie 1988: 33)

Basının, ulusal kimliğin oluşma sürecinde çok önemli rol oynadığını ve 'tarihsel kişilik'lerin mitleştirilmiş imajlarının ve genelde tarihin bu amaçla 'kullanıldığı'm dünyanın birçok yerindeki örnekler üzerine yapılmış olan çalışmalarda görmekteyiz. Bu bağlamda, ulus inşası konusunda nihai amacına ulaşmamış, ya da en azından ulus devletin kurulması bağlamında amacına ulaşmamış bir girişim olarak 19. yüzyıl Gal (*Welsh*) ulusalcılığı, ilginç bir örnek oluşturmaktadır. 19. yüzyıl boyunca Galler'de gazete ve dergi yayıncılığı konusunda çok büyük maddi ve manevi yatırıma rağmen, neden Gallerli bağımsız bir basının güçlenip, yaşayamadığını tartıştığı, Gallerli kimliğinin (*Welsh Identity*) oluşumunda 19. yüzyıl Galler basınının rolüyle ilgili bir makalesinde Aled Jones şunları söylemektedir:

"...basının yaygınlaşması, ulusal kimliğin yeni şekillerinin geçerlilik kazanmasını sağlayan kültürel hareketliliği ortaya çıkardı ve diğer yandan, bu kültürel hareketlilik tarafından teşvik edildi. Aslında, basın bu *perspektif kaymasını* üç yoldan mümkün kıldı: doğmakta olan bir kamusal alana temel oluşturarak, Galler'in görece kültür özerkliği konusunda somut kanıtlar suna-

¹³ Bülent Bilmez 2002: "The Place of the Turkish Independence War in the American Press (1918-1923)", içinde: *The Turkish Yearbook of International Relations / Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Vol. XXXI, No 2, s. 51-74.

¹⁴ Tüm bu özellikleri nedeniyle, basının tarihyazımında 'kaynak' olarak kullanılması konusu da tartışılması gereken bir meseledir. Bu konuda oldukça naiv, ama konunun tüm boyutlarına değinen klasikleşmiş ve detaylı bir çalışma için bkz. Salmon 1923.

rak ve yeni yöntemlerle Galler'in sınırlarını oluşturarak. Bu işlevlerin hepsi birlikte, Galler'e kendi imajınının modern, fakat kırılmış görünüşünü veren, kendini ifade etmeye istekli önemli bir azınlığın arzularını açıkça ifade etti ve şekillendirdi.” [*vurgu bana ait*] (Jones 2000: 310-311)

Jones'a göre, gazetelerin ve dergilerin yayınlanması için o kadar para ve entellektüel çaba harcanmasına rağmen, ulusal kimliği temsil eden bağımsız bir Gal basını ortaya çıkarılamamıştır. (Jones 2000: 313)

Tarihin ve kültürel değerlerin, Galce basın tarafından işlenen önemli konuların başında geldiğini ve her zaman dolaysız amaç bu olmasa da, özellikle Gallerlilerin 'diğerleri'nden farklı olduğunun işlenmesi bağlamında bunun ulus inşa sürecine hizmet ettiğini görmekteyiz:

“Gelenek, tarih, dil, edebiyat veya ahlaki değerler gibi, Galler halkını İngilizler başta olmak üzere diğerlerinden ayırdedici şeyler, basında tekrar tekrar yer alan konulardı. Bu incelemeler nadiren açıkça milliyetçi nitelikte oluyordu... Ancak, hiç bir yanlış anlaşılmaya yer bırakmayacak şekilde *farklılık* ve kişiliğinde bunu temsil eden *örnek bireyler* sergilenmekteydi.” [*vurgu bana ait*] (Jones 2000: 315)

Anlaşılan, Galce basında da örnek olarak seçilen belli *örnek kişilikler* öne çıkarılmakta, yüceltilen 'ulusal değerler'in tamamını ya da bir kısmını temsil eden veya savunan bu insanlar yüceltilmekteydi.

Makalesinde daha sonra, “kültürel farklılığa dayalı olarak ulusal kimliğin açıktan dışa vurulması anlamında ulus düşüncesinin ortaya çıkmasında basının işlevi”ni tartışan Jones, “ayırdedilebilir 'ulusal' kültür formlarının üretiminde basının rolü” meselesinin Galler örneğinde oldukça karmaşık olduğunu ve kendine ait bir merkezden ve ulus-devlet gibi bir çatıdan yoksun olmasının ve iki dilli yapının mevcudiyetinin, “ulusal kimlik olarak kültür” (*culture-as-national-identity*) adını verdiği bir olguyu ortaya çıkardığını belirtmektedir. (Jones 2000: 315-316) Yazara göre bu nedenden dolayı, Geller'in 'ulusun kültür üzerinde bir çatı işlevi gördüğü' tezi,¹⁵ Galler sözkonusu olduğunda tersyüz edilmelidir:

“Ulusun kültürün üzerinde bir çatı sunduğu pek söylenemezdi, çünkü kültür ulus kavramını sunmaktaydı. Bir geçmiş anlayışı içindeki, farklılık bilinci

¹⁵ Önde gelen ulusçuluk teorisyenlerinden Ernest Gellner ve onun 1983'te Oxford Press tarafından yayınlanan *Nations and Nationalism* adlı kitabındaki tezdir sözkonusu edilen.

içindeki ve medyanın ördüğü gittikçe büyüyen retorik ağ içindeki kültürel pratik dışında mevcut olmayan bir ulus.” (Jones 2000: 316)

Sonuç olarak, Galce basının Londra’da ve Galler’de yayınlanan basın karşısında yenilgiye uğraması ve bunun Jones tarafından tartışılan nedenleri (Jones 2000: 323) bizim konumuz açısından pek önemli değildir. Galler’de ulus inşa sürecinde Galce basının harcadığı çaba ve bir merkezden yoksun da olsa kültürel farklılığa dayalı bir ulusal kimliğin ortaya çıkmasında basının oynadığı rol, genelde basının dünyanın belli bir köşesindeki ulus inşa sürecindeki yerini göstermektedir:

“Sonuç olarak ve belki de daha önemli olarak, yerli basın, bir değil, çok sayıda Galler kimliği anlayışı sunmuştur ki bunlar din, bölge ve dil açısından genelde radikal bir şekilde bölünmüş olarak kalmışlardır. Eğer günlük veya haftalık gazeteler aracılığıyla gazetecilik, altında bir Gal ulusal kimliğinin barınabileceği ve gerçekten belli oranda barındığı bir kültürel ‘çatı’ sunuyordusa, kullandığı ulusallık kavramının giderek daha çetrefilli ve sorunlu olduğu ve kimliğinin çoklu formlara bölünmüş olduğu da kesindi.” (Jones 2000: 323)

Galler örneğinden sonra, yine Britanya’da 19. yüzyılda basının ulus inşa sürecinde önemli rol oynadığı İskoçya örneğine bakacak olursak, bir ulus-devletin inşası ile sonuçlanmasa da, 19. yüzyılda özellikle Londra’dan bağımsız bir ulusal basın oluşturma anlamında İskoç basınının Galce basından daha başarılı olduğunu görmekteyiz. Bu konuyla ilgili makalesinin hemen başında David Finkelstein, bu süreçte genelde mitlerin ve ‘anlatı stratejileri’nin kullanımına dikkat çekiyor:

“Ondokuzuncu yüzyıl süreli yayınlarında İskoç kültürel ve ulusal kimliği üzerine her inceleme, bu tür metinsel yapılarda kullanılan temeldeki mitler ve anlatı stratejileriyle karşı karşıya gelecektir kaçınılmaz olarak.” (Finkelstein 2000: 326)

Tarihi ve mitleri kullanarak İskoç basını, Londra’dan bağımsız bir basın dünyası ve ulusal kimlik oluşturma konusunda Galce basına göre çok daha başarılıdır, ama amaçlanan, ayrılıkçı değil, Britanyalılığı reddetmeyen bir İskoçluk’tur.¹⁶ Aynı anda hem daha geniş Britanyalılık üst-kimliği içinde kal-

¹⁶ Burada ilginç bir konu olarak, genelde bir ulusal kimliğin inşa sürecinde elzem öneme sahip olan ‘öteki’ rolünün bu durumda kim(ler)e atfedildiği sorusu karşımıza çıkmaktadır, ama bunun tartışılacağı yer burası değildir.

ma, hem de ayrı bir İskoç kimliği inşa etme yönündeki çabaların ortaya çıkardığı “paradoks” a basında şöyle bir çözüm bulunmaktaydı yazara göre:

“Çözüm, pek rahatlatıcı olmayan, ama güvenli bir romantikleştirme etrafında ve İskoç büyüklüğünün kanıtı olan bir geçmişe ait sembollerin yüceltilmesi etrafında inşa edilmiş olan tek merkezli bir yapıydı (...) Ondokuzuncu yüzyıla ait İskoç kültürel mirasının inşası, genelde, İskoçya ve İngiltere arasındaki birliğin, sonuç olarak İskoç halkına faydadan başka bir şey getirmeyeceği hakim anlayışını yansıtmaktaydı. Son zamanlarda yapılan araştırmaların da ikna edici bir şekilde göstermiş olduğu gibi, bunun [bu birliğin] 'İskoç davranışını dönüştürdüğü, İskoçya'yı barbarlıktan, anarşiden ve başıbozukluktan kurtardığı, onun yerine ekonomik gelişme, sosyo-politik düzen ve kültürel aydınlanma getirdiği' anlayışı mevcuttu.”¹⁷ (Finkelstein 2000: 326-327)

Ulusal kimliğin oluşmasında basının rolünü, sonuç olarak bağımsız bir ulus devlet kurmayı başarmış bir ülke olan İrlanda örneğinde, yerel gazetelerin bu süreçteki rolü bağlamında anlattığı kitabının sonunda Marie-Louise Legg, genelde gazetelerin etkinlikleriyle ilgili olarak şu ilginç benzetmeyi yapmaktadır:

“Bir gazete, sahibi tarafından, bir kilisedeki minberde cemaate hitap eden vaiz gibi kullanılır. Nitekim, on dokuzuncu yüzyılda İrlanda yerel basını, giderek yerel meselelerde kaldıraç rolü oynama gücünü farketmekteydi.” (Legg 1999: 172)

Bu gücünün bilincinde olan yerel İrlanda basınının, tarihi ve tarihsel kişilikleri ulus inşa sürecinde nasıl kullandığını Legg, şöyle özetlemektedir:

“Britanya ve İrlanda'da yerel basının gelişmesini etkileyen en önemli olay, 1855'ten sonra gazeteler üzerindeki vergilerin kaldırılmasıydı.¹⁸ Ancak İrlanda'da bunun sonucu olarak gazete sayısındaki artış ve gazete fiyatlarındaki ani düşüş, ulusçu düşüncelerin dışa vurulmasını teşvik etmişti. Çalışarak ve

¹⁷ Yazarın kullandığı bu alıntı şu kaynaktan: Ian Donnachie & Chris Ehatley 1992: *The Manufacture of Scottish History*, Edinburgh, s. 52. Burada hemen dikkati çeken, (dönemin en güçlü ülkesinin parçası olmanın sunduğu avantajlardan ve olanaklardan vazgeçmeme bağlamında) bu oportünistçe yaklaşımın Osmanlı deneyimiyle karşılaştırmalı olarak tartışılması, Osmanlı'daki ulus inşa süreçleri ve ayrılıkçı ulusçu hareketler konusunda önemli ipuçları sunacaktır.

¹⁸ “Amerika'da ucuz basının başarı sağlaması, İngiltere basınında damga resminin ve kağıt üzerinden alınan çeşitli vergilerin kaldırılması amacıyla yeni bir mücadelenin başlatılmasına neden olmuş, bu mücadele sonucu 1853'te ilan, 1855'te pul, 1863'te kâğıt vergileri kaldırılmıştır.” (İnuğur 1993: 124)

kamu imajını değiştirerek kurtuluş yolu arayan İrlanda, varlığını ayrı bir ulus olarak sürdürmek için, *geçmişini yeniden yaratmak* ve geleceği üzerinde ekonomik ve siyasi kontrolü ele geçirmek zorundaydı. Ulusal kimliğin oluşturulması için asli unsurlar bunlardı. Yerli sanayinin gelişmesi, bir dil etrafında birleşmiş ulus düşüncesinin yayılması ve tamamen kendisine ait olduğunu iddia edebileceği bir geçmişe ait dilin yeniden canlanması gibi, ulusallığın diğer unsurlarının tamamı basın tarafından işlenmekteydi. Günün yeni bakışını ortaya koymak için gazeteler, *geçmişin figürlerini* kullanmaktaydı.” [vurgu bana ait] (Legg 1991: 172)

19. yüzyılda Birleşik Krallık'ta, Londra'dan bağımsız bir ulusal kimlik oluşturma yönünde üç farklı bölgedeki/ülkedeki bu çabaların her biri farklı özelliklere sahip olduğu gibi, amaçlarına ulaşma konusundaki başarı oranları da farklıdır; ancak aralarındaki ortak nokta, bu süreçte önemli bir rol oynayan basının, tarihi sembolleri/kişilikleri/değerleri kullanmış olmasıdır.

Basının bu rolü, 20. yüzyıl boyunca özellikle periferi ülkelerde devam etmiştir. Ancak, özellikle sömürgecilğe veya bir işgale karşı mücadele içinde sürdürülen bu ülkelerdeki ulus inşa süreçlerini ve basının bu süreçte faaliyetlerini romantize etme eğilimi genelde tarihyazımında hakim olduğu için, daha 'kültürel ulusçuluk' aşamasında basının oynamaya başladığı ve kurtuluş savaşları/mücadeleleri sırasında sürdürdüğü mit-üreticiliği/yayıcılığı rolü, eleştirel olarak ele alınmamaktadır. Oysa bu sürecin sonunda kurulan ulus-devletlerin kontrolünde yaşanan ve günümüzde daha eleştirel yaklaşılacak mit üretim süreci, bizzat bu 'kurtuluş savaşları' sırasında başlamış süreçlerin devamıdır. Üretilen/yayılan mitler de bu romantik dönemde ortaya çıkmış mitlerin işlenmiş veya tahkim edilmiş versiyonlarıdır.

Basının ulus inşa sürecinde oynadığı rolü, hayali (*imaginary*) ya da uydurulmuş (*invented*) olan değerleri, 'doğru'ları veya kimlikleri üretme ve yayma bağlamında olumsuzlayan bir dille ele alan yaklaşım gibi; (özellikle sömürge ülkelerde) 'bağımsızlık mücadelesi' anlamına da gelen ulusçu hareketler sırasındaki etkinliklerinden dolayı bu rolü olumsuzlayan, hatta yücelten yaklaşımlar da mevcuttur. Bu bağlamda, inşa edileninin hayali ya da uydurulmuş olması ya da bazı hayali/uydurulmuş değerler/kavramlar üzerine kurulmuş olması gerçeği, tamamen gündem dışına itilmekte; işgal, sömürgecilik, bağımlılık gibi olumsuzluğu genelde kabul edilen şeylere karşı olunması gerçeği (bu sorunun üstünü örtecek şekilde) abartılmaktadır.

Bu konuda en ilginç örneği, aynı zamanda sömürge karşıtı nitelik taşıyan ulusçu hareketlere katkısı bağlamında Hindistan'daki yerel basınla ilgili 'örnek durum çalışmaları' (*case studies*) oluşturmaktadır. Örneğin, Güney Hindistan'da 'Andhra eyaletinde 1905-1932 yılları arasında yerel basının ulusçu hareket içindeki önemi'yle ilgili bir kitap çalışmasında, bunu açıkça görmekteyiz (Subramanyam 1984): Kitabının giriş bölümünde basının modern dönemde artan önemini ve genelde Hindistan basınının ulusçu hareket içindeki rolünün daha önceki tarihçiler tarafından da övüldüğünü hatırlatan bu çalışmanın yazarı, "ülkede ulusal uyanışı başlatma ve halkı özgürlük mücadelesine hazırlamada [basın], şanlı/muhteşem bir rol oynamıştır" demektedir. (Subramanyam 1984: 1-2) Özellikle 'sömürgeciliğe karşı mücadele' anlamında 'özgürlük mücadelesi' olarak görülen bu ulusçu hareketlerin eleştirellikten uzak bir şekilde ele alınmasına paralel olarak, basının bu mücadelede oynadığı rol de eleştirellikten uzak ve romantize etme eğilimi içinde ele alınmaktadır. Nitekim genelde Hindistan'da ulusçuluğun gelişmesinde ulusal basının hayati rol oynadığını kabul eden araştırmacılardan söz eden yazar, Andhra bölgesi örneğinde yerel basının da aynı rolü oynadığını kitabının "Ulusçuluğun Gelişmesinde Basının Katkısı" başlıklı dördüncü bölümünde (1984: 58-96) anlatmaktadır:

"1925 ve 1932 yılları arasında Andhra'da basın, halkın arasında ulusal bilinci uyandırmada şanlı/muhteşem bir rol oynamıştır. (...) Britanya'ya karşı verilen mücadeleyi, halkın ulusal dava için kahramanca mücadelesine dönüştüren ulusçu basının oynadığı etkili rol sayesinde halk, yurtsever oldu ve ulusal hareketin farklı aşamalarını büyük bir gayretkeşlikle destekledi." (Subramanyam 1984: 58)

İnsanların ulusal hareketten haberdar edilmeleri ve buna katılması için teşvik edilmeleri bağlamında basının oynadığı rolü öven yazar, oluşturulmak istenen 'Hint ulusu'nun ne kadar icat edilmiş/uydurulmuş ve aydınların tahayyülü olduğunu, ya da ne kadar gerçekten mevcut bir kolektif kimliğe tekabül ettiğini tartışmamaktadır bile. Sonuç olarak istenilen (ve varlığı tartışılmayan) bir birlikteliğe hizmet ettiği ve sömürgecilik gibi herkesin karşı çıkacağı bir olguya karşı olduğu için, bu yöndeki çabaların tümü gibi, yerel basının mücadelesi de sadece yüceltilmektedir.¹⁹

¹⁹ Bir başka bölgeyi temel alarak da olsa, Hindistan'da ulus inşa sürecine ve bu süreçte tarih yazımının kullanımına eleştirel yaklaşım konusunda çok iyi bilinen bir örnek için bkz. Chatterjee 2002.

Daha ulus inşa sürecinin başında gündeme gelen basındaki bu mit üreticiliği/yayıncılığı rolü, ilk dönemlerde, 'ulusal bilinç' oluşturmak için yapılan ve özellikle dil ve tarih üzerine kurulu akademik ya da popüler çalışmalardaki mitleri kitlelere aktarma/taşımaya şeklinde görülmektedir. Bazen 'kültürel ulusçuluk' adı verilen bu süreçten sonra, inşası söz konusu olan 'ulus'un toprakları işgal altında ise gündeme gelen 'ulusal kurtuluş' mücadelesi/savaşı sırasında da basın çok önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette hem işgalcilerin (ya da Hindistan örneğinde olduğu gibi sömürgecilerin), hem de 'kurtuluş savaşçıları'nın elinde! Bu bağlamda Türkiye'de hem Kemalistlerin önderliğindeki kurtuluş savaşı yanlısı basının, hem de buna karşı çıkan 'İstanbul basını'nın faaliyetleri de (retrospektif bir bakışla ve olumlanan 'zafer'den ve muzafferden yana bir tavırla) aynı şekilde eleştirelilikten uzak bir tavırla ele alınmıştır. (Özkaya 1989 ve Coşar [t.y.]

Kısaca, işgale/sömürgeciliğe karşı olma niteliği taşıyan ulusal hareketleri destekleyen basının tarihiyle ilgili çalışmalar, genelde romantik bir yüceltme çabasıyla kaleme alınmaktadır. Oysa, bu hareketlerin başarıya ulaşması durumunda kurulan ulus devletlerin aracı olarak basının daha eleştirel ele alınan bu dönemde ulus inşa sürecine katkısı, daha bu kültürel ulusçuluk ve ulusal kurtuluş mücadelesi sırasında başlamakta ve ulus devletin kurulmasından sonraki dönemlerde, aynı mitleştirilmiş imajlar tahkim edilerek kullanılmaya devam edilmekte ve zamanla egemen kılınmaktadır.

Nitekim bu makalenin konusunu oluşturan mitleştirilmiş Sami imajı yaratma süreci de iki ülkede de henüz ulus-devlet kurulmadan önceki dönemlerde başlamıştır. Ancak bu makalenin konusu, 1923 sonrası Türkiye ve 1945 sonrası sosyalist Arnavutluk basınının bu imajın tahkim edilmesinde ve yaygınlaştırılmasında oynadığı rol olduğu için, daha önceki dönemlere değinilmeyecektir.

Karşılaştırma Denemesi

Eserleriyle tarihe mal olmuş Sami, Arnavutluk ve Türkiye'de olduğu gibi genelde dünyada gördüğü ilgiyi fazlasıyla hak etmektedir elbette. Bu ilginin yansımaları olarak Sami'ye bu iki ülke basınında verilen yeri ve burada ortaya çıkan Sami imajlarını karşılaştırabilmek için, genelde bu iki ülke basını arasındaki yapısal bazı farkların saptanması gerekmektedir.

Arnavutluk Basını

Arnavutluk'ta yazılı kültüre geçiş sürecinin geç başlamış olması, bu süreç boyunca ortak alfabe ve dil oluşturulması çabalarının bitmek bilmemesi ve uzun bir süre bunun küçük bir elit grupla sınırlı kalması (yani okuma-yazma oranının çok düşük olması) kadar, (yazılı kültüre geçiş ile ulus inşa süreci çakıştığı için) Arnavutça yayınların basılması, dağıtılması ve okunması konusunda Osmanlı devletinin ve Patrikhane'nin engelleyici tavrı da Arnavut basınına, teknik gelişmişlik, içerik ve okunma oranı açısından sınırlamıştır.

Öyle ki, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Arnavutluk'ta sosyalist bir ülkenin inşasına başlandığında yeni yönetici aydınlar, genelde sosyalistlerin en büyük propoganda aracı olan basın kullanabilmek için, önce enerjilerinin çok büyük kısmını okur yazarlık oranının artırılmasına ve eğitimin gelişmesine adanmış ve basın yayın giderek daha başarılı bir şekilde kullanılmış olmakla birlikte, 'toplum mühendisliği'ne soyunmuş olan yeni yönetici aydın zümresinin (aslında ulus inşa sürecini tamamlamak işlevi de gören) 'yeni insan yaratma' çabalarında ve 'sosyalist yurtseverlik konusunda kitleleri eğitim' konusunda basın kullanmak için bu sürecin tamamlanmasını beklemesi söz konusu olamazdı: Daha başından itibaren basın, bu konuda en önemli araç olarak görülmekteydi (Körner 1982: 258). Nitekim bunun sonucu olarak, basında bu yöndeki çabalarda sosyalist ve ulusçu öğeler içiçe geçmekteydi. (Körner 1982: 348)

İlk yıllarda biraz daha özgürce bir ortamda çalışmasına izin verilen basın, 1946 yılından itibaren parti içindeki farklı seslere bile kapatılmıştır. (Fevziu 1996: 70)

Sosyalist dönem öncesi Arnavutluk'ta basın, genelde ülkenin sosyo-ekonomik koşullarına paralel olarak, bölgedeki diğer ülkelere göre oldukça az gelişmiş durumdadır. Nitekim, *Rilindja* [Rönesans/Yeniden Doğuş] adı verilen dönemde, yani Osmanlı hakimiyetinin son birkaç onyılında bazı aydınların Arnavutluk dışında başlattıkları oldukça zayıf bir 'Arnavutça basın' mevcut olsa bile, Arnavutluk'ta Arnavutça basının tarihi pek eski değildir.²⁰ Arnavutluk'un kuruluşu (1912-1913) ile II. Dünya Savaşı arasındaki dönemde ise Arna-

²⁰ Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan ettiği 1912 yılına kadarki Arnavut basını tarihi için bkz.: Daka 1971a; Daka 1971b; Kondo 1982; Körner 1982: 76-78; Zelka 1999; Zelka (et al.) 1985: 1067 ve Pollo (et al.) 1984: 380-387 ve 418-419.

utluk'ta sadece 6 gazete yayınlandığını, bunlardan en önemlisi olan *Drita*'nın (Işık) bile tirajının sadece 4000 olduğunu bilmekteyiz.²¹ Bu iki dönemde de Arnavut basının birincil amacı ulus inşa sürecine katkıdır, ancak mevcut nesnel koşullar nedeniyle bunda başarılı olduğu pek iddia edilemez:

“*Rilindja* Hareketi'nin temel amacı *ulusal özgünlük* ve buna bağlı olarak bir *ulusal bilinç* oluşturmaktır. *Rilindja* basınında öncelikle bu amaç güdülmüştür. (...)

Bu özgünlük iddiası ve ulusal bilincin tahkimi, 1920'li ve 1930'lu yılların basın elemanları için de üstlenilmesi gereken *en büyük acil-ödevdi*. (...)

Rilindja aydınlarının olduğu gibi, 1920'li ve 1930'lu yılların basın elemanlarının ulusal düşünce propagandası da halk kitlelerinde pek yankı bulmamıştı.

Bu çabalar sadece küçük bir kesimde, Arnavut halkının tamamını temsil etmekten uzak bir kesimde yankı bulduğu ve öngörülen hedef kitleyle bağlantı kurma amacı pek gerçekleşmediği için, Arnavut halkının arzusunu ifade etme iddiası gerçeklikten uzaktı.” (Körner 1982: 346)

Arnavutluk'ta *sosyalist basının* tarihini ise 1930'lu yıllarda başlayan sol gençlik ve aydın hareketi sırasında yayınlanan dergi ve gazetelerle başlatmak mümkündür. Ancak sosyalist dönem (1945-1990) basınının asıl dolaysız köklerini, II. Dünya Savaşı yıllarındaki direniş hareketi sırasında düzensiz olarak yayınlanan yayın organlarında aramak gerekir.²² Nitekim, 25 Ağustos 1942'den itibaren kısa bir süre için yayınlanan *Zëri i Popullit* (Halkın Sesi) gazetesi (Körner 1982: 268), sonraki yıllarda Arnavutluk Emek Partisi'nin yayın organı ve ülkenin en büyük gazetesi olarak yayını sürdürmüştür. Yine savaş yıllarında yayınlanmaya başlayan *Bashkimi* (Birlik) ve *Kushtirmi Lirisë* (Özgürlük Çağrısı) gibi süreli yayınlar da bu dönemin yayınları arasındadır.

İlk olarak savaş yıllarında Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin yayın organı olarak 25 Mart 1943 yılında kısa bir süre için yayınlanan *Bashkimi* gazetesi, 'kurtuluş'tan sonra bizzat Enver Hoca'nın direktifi üzerine 25 Aralık 1944

²¹ 1981 yılında yayınlanmış resmi bir yayında verilen bu bilgi için bkz. *Albania 1981*: 335. Bu dönemde, 1938 yılında Arnavutluk'ta yayınlanan 6 gazete ve 15 derginin toplam yıllık tirajı 2 milyon 670 bindir. (Körner 1982: 266) Bu dönemin basınıyla ilgili olarak bkz. Körner 1982: 79-147; Zelka (et al.) 1985: 1067-1068); Daka 1971b; Daka 1972a; Daka 1972b; Daka 1972c; Daka 1973a ve Daka 1973b.

²² Bu bölümün hazırlanmasında kullanılan kaynaklar için bkz.: Fevziu 1996: 67-75 *Albania 1981*: 334-339 ve *Bibliografia Kombëtare e Republikës Popullore të Shqipërisë. Artikujt e periodikut shqip*, Tirana, 1990'a kadar olan sayılar.

tarihinden itibaren merkezi günlük gazete olarak yeniden yayınlanmaya başlamıştır. (Körner 1982: 268)

Arnavutluk Emek partisi Merkez Komitesi'nin kararıyla, 05.11.1948 tarihinden itibaren yeniden yayınlanmaya başlayan *Zëri i Popullit* (Halkın Sesi) gazetesi (Zelka [et al.] 1985: 1068) ve Körner 1982: 268) ise, aşağıda sözünü edeceğimiz *Pravda*'nın Sovyetler'de ve *Rabotnichesko Delo*'nun Bulgaristan'da sahip oldukları konuma benzer bir konuma sahiptir Arnavutluk'ta ve biçim olarak da onlardan pek farklı değildir. (Körner 1982: 274, dn. 180)

Ülkede özel veya özerk gazeteciliğe izin verilmediği ve basının tamamen Parti'nin Merkez Komitesi Basın Bürosu'nun kontrolünde olduğu (Fevziu 1996: 67)²³ sosyalist dönemde Arnavutluk Emek Partisi'nin yayın organı *Zëri i Popullit* ve Demokratik Cephe'nin yayın organı *Bashkimi* gazeteleri haftada 6 kez yayınlanırken; Sendikalar Birliği'nin (*Bashkimi Profesionale e Shqipërisë*) yayın organı olan *Puna* (İş/Emek),²⁴ Yunan azınlık için Gjirokaster'da Demokratik Cephe'nin bölge temsilcileri tarafından yayınlanan *Laiko Vima* (Halkın Kürsüsü), Arnavut İşçi Gençlik Birliği tarafından 14-27 arası gençler için yayınlanan *Zëri i Rinisë* (Gençliğin Sesi)²⁵ ve ordu gazetesi olan *Luftëtari* (Savaşçı) ise haftada iki kez yayınlanmaktaydı. Haftalık olarak yayınlanan süreli yayınlardan *Drita* (Işık) Yazarlar ve Sanatçılar Birliği'nin,²⁶ 9-14 yaş arası çocuklar için yayınlanan *Pioneri* (Öncü) yine Arnavut İşçi Gençlik Birliği'nin, *Mësuesi* (Öğretmen) ise Öğretmenler Birliği'nin yayın organıydı.²⁷ Ayrıca, Ziraat Yüksek Enstitüsü'nde Arnavut İşçi Gençlik Birliği tarafından 1969 yılından itibaren iki haftada bir yayınlanan (Meko 1985: 994) *Studenti i bujqësisë* (Ziraat Öğrencisi) ve 1948-1953 yılları arasında Yazarlar Birliği tarafından yayınlanan (Dilaveri 1985: 608) iki haftalık *Letrari i ri* (Yeni Edebiyat) gibi gazeteler de dönemin basınının diğer yayın organlarıydı.

²³ Ülkede 'sansür kurulu' gibi bir oluşum mevcut olmamakla birlikte, parti yayıncılığı dışında bir basın da sözkonusu olmadığı için buna pek gerek duyulmadığı açıktır. Ancak basında buna rağmen bazen ortaya çıkan 'çatlak ses'lerin büyük cezalara çarptırıldığı konusunda bir örnek (Petro Markos örneği) için bkz. Fevziu 1996: 68.

²⁴ 1972 yılında tirajı yaklaşık 20 bindir. (Körner 1982: 270)

²⁵ Savaş zamanında yayınlanmaya başlayan *Kushtërimi Lirisë* (Özgürlük Çağrısı) gazetesi, önce 1945'ten itibaren *Rinia* (Gençlik) adıyla, daha sonra Ocak 1954'ten itibaren bu yeni isimle devam etmiştir. (Gurakuqi 1985: 1199 ve Fevziu 1996: 72) 1972 yılında tirajı yaklaşık 18 bindir. (Körner 1982: 270)

²⁶ 1 Ocak 1962-1972 yılları arasında büyük boy 4 sayfa; bu yıldan itibaren tabloid formatında 16 sayfa olarak yayınlanan (Fevziu 1996: 68-69) *Drita*'nın 1963 yılında tirajı 4 bindir. (Körner 1982: 270)

²⁷ Hem *Pioneri* hem de *Mësuesi*'nin 1972 yılında tirajı 4 bindir. (Körner 1982: 270)

Bunların dışında, aylık olarak 'dergi' formatında yayınlanan ve akademik/bilimsel yayınlar kategorisine girmediği için bu makalenin kapsamına giren yayınlar şunlardır: siyaset, sosyoloji, edebiyat ve sanatla ilgili popüler yazılara yer verilen *Ylli* (Yıldız), okul öncesi çocuklar için yayınlanan *Fatosi* (Yiğit/Kahraman), kadınlar için yayınlanan *Shqiptarja e Re* (Genç Arnavut Bayan) ve *Drita* gibi Yazarlar ve Sanatçılar Birliği tarafından yayınlanan *Nëndori* (Kasım).

Hepsi bir kuruluşun/birliğin yayın organı olan bu süreli yayınların en büyüğü *Zëri i Popullit* gazetesinin tirajı 1958 yılında 55 bin (Körner 1982: 267), 1972 yılında 101 bin²⁸ ve 1980 yılında 105.000 kadardı.²⁹

1990 yılında yayınlanan istatistiklere göre (Vjetari 1990), Arnavutluk'ta yayınlanan süreli yayınların sayısı ve toplam tirajları dönem içerisinde şöyle değişmiştir:

	1950	1960	1970 ³⁰	1980 ³¹	1987 ³²	1989
Nüfus ³³ (bin)	1218,9	1626,3	2068,1 (1969 yılı)	2590,6	3182,4 (1989 yılı)	3182,4
Gazeteler ³⁴	9	9	20	29	30	40
Tiraj ³⁵ (bin)	12.534	28.856	52.130	58.835	61.950	64.815

²⁸ Bu bilgiyi 25.08.1972 tarihli *Zëri i Popullit* gazetesinden aktaran Körner (1982: 266 ve 267), 20.08.1972 tarihli *Drita* gazetesinde *Zëri i Popullit*'in yıllık tirajının 95 bin olduğunu belirtildiğine dikkat çekiyor. (Körner 1982: 267, dn. 171) Buradan yola çıkarak, verilen tiraj bilgilerinin doğruluğunun tartışmalı olduğu düşünülebilir, ama buradaki farkın nedeni yuvarlak ve kesin olmayan rakamlar verilmesi de olabilir.

²⁹ Albania 1981: 335. Fevziu'ya göre 1980'lerin ortalarında bu gazetenin günlük tirajı 110 bin kadar; *Sporti* (Spor), *Drita* (Işık) ve *Zëri i Rinisë* (Gençliğin Sesi) gazetelerinin günlük tirajı ise 60-70 bin civarındadır ve *Zëri i Popullit* gazetesi ülkenin her yerine ulaşmaktadır. (Fevziu 1996: 68-69)

³⁰ Arnavutluk'ta 'resmi tarih' örneklerinden biri sayılabilecek bir çalışmada, 1965 yılında 12 gazete ve 30 dergi yayımlandığı, yıllık toplam tirajın ise 34 milyon olduğu belirtiliyor. (Omari & Pollo 1983: 301) 28.08.1972 tarihli *Zëri i Popullit* gazetesinde verilen bilgiye göre, o sırada ülkede 22 gazete ve 43 dergi yayınlanmaktaydı ve yıllık toplam tiraj 59 milyon 137 bindi. (Körner 1982: 266)

³¹ 1981 yılında yayınlanan bir başka resmi kaynakta, bu yıllarda Arnavutluk'ta 25 gazete yayımlandığı ve toplam tirajın 47 milyon olduğu belirtiliyor! Bkz. *Albania* 1981: 334-335. Arnavutluk basın tarihi ile ilgili olarak 1996 yılında yayınlanan ve güvenilirliği ve ciddiyeti kuşkulu bir çalışmaya göre, Arnavutluk'ta yayınlanan süreli yayınların sayısı 1948 yılında 25 iken, 1985 yılında 110'a ulaşmıştır ve toplam tiraj yaklaşık 1 milyondur. (Fevziu 1996: 68)

³² 1985 yılında yayınlanan bir ansiklopedinin "Basın" maddesinde verilen bilgiye göre, Arnavutluk'ta "Bugün 110 gazete ve dergi yayınlanmaktadır. Bunlardan sekizi merkezi (ulusal) gazetedir: *Zëri i Popullit*, *Bashkimi*, *Puna*, *Mësuesi*, *Zëri i Rinisë*, vd." (Zelka [et al.] 1985: 1068)

³³ Vjetari 1990: 34.

³⁴ Vjetari 1990: 167.

³⁵ Vjetari 1990: 167.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Basını

İki ülke basınında Sami'nin yerini karşılaştırırken gözden kaçırılmaması gerekir ki Cumhuriyet dönemi basını derken çok daha uzun bir dönemden söz edilmektedir. Ayrıca burada sözkonusu olanın, Arnavutluk örneğindeki gibi 'yekpare' bir dönem olmadığını³⁶ ve birbirinden oldukça farklı bazı alt-dönemlerin mevcut olduğunu da eklemek gerekiyor.³⁷ Kuş bakışı bir değerlendirmeye 1923 sonrası basın tarihini alt bölümlere ayıracak olursak, bunun genelde siyasi tarihteki dönemlendirmeye tekabül ettiğini görmekteyiz:

- 1) sosyalist Arnavutluk'takilere benzer uygulamalara rastlanan Tek Parti Dönemi (1923-1945),
- 2) farklı renklere tahammülün en aza indiği, en baskıcı II. Dünya Savaşı yılları (1939-1945),
- 3) kontrollü de olsa görece canlı bir basın ortamının mevcut olduğu Çok Partili Dönem (1945-1960),
- 4) tüm kontrol çabalarına rağmen gittikçe daha fazla renklenmiş bir basın dünyasının mevcut olduğu 1960-1980 yılları,
- 5) 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında, basının sıkı ve dolaysız kontrol altında tutulduğu yıllar (1980-1983), ve
- 6) basın dünyasında 12 Eylül baskıcı rejiminin etkisinin giderek azaldığı, basının devletin sıkı kontrolünden giderek kurtularak daha özgürce faaliyet sürdürdüğü, ancak gerçek anlamda özgür bir basının henüz mevcut olmadığı 1983 sonrası dönem.³⁸

³⁶ Elbette sosyalist dönem (1945-1990) basınına da alt dönemlere ayırarak incelemek mümkündür, ancak bu alt dönemler arasındaki benzerlik ve genelde tüm bu dönemin yekpareliği, Türkiye ile karşılaştırılmayacak kadar açıktır. Arnavutluk'ta özellikle Enver Hoca'nın 1985 yılında ölümünden sonra başlayan ve rejimin baskısının ve dolaysız kontrolünün görece gevşediği dönem, genelde sosyalist Arnavutluk tarihinde olduğu gibi, basın tarihinde de ayrı bir alt-dönem olarak ele alınabilir. Yukarıda Arnavutluk basınıyla ilgili verilen tabloda, 1987 ile 1989 arasında gazete sayılarındaki ani artış (bu, aynı zamanda gazete satışlarında bir artışa tekabül etmese de) bu değişimin sonucu olmalıdır.

³⁷ Burada Cumhuriyet Dönemi basınıyla ilgili genel bir tablonun sunulması bile mümkün olmadığından, Arnavut basınıyla karşılaştırıldığında ilk anda dikkat edilmesi gereken bazı noktalara dikkat çekilecektir sadece. Bu bölümde verilen bilgilerin kaynağı şunlardır: Şapolyo 1971: 220-316; Topuz 1973: 127-226; Kabacalı 1990: 101-255; İnuğur 1999: 97-251; Kabacalı 2000: 163-272 ve Neziroğlu 2003.

³⁸ 1990 yılında kaleme alınmış, Türkiye'de basın sansürünün tarihiyle ilgili bir kitabın sonuç bölümünde yer verilen şu cümleler, bu dönem basının durumunu özetlemektedir: "Dönemleri kıyasladığımızda, içinde yaşadığımız son on yıllık sürede ileriye değil, geriye doğru gittiğimiz

Burada bu dönemlerin detaylı çözümlemesinin yapılması ve her birinin Arnavutluk ile (veya genelde sosyalist ülkelerle) karşılaştırılması olanaksızdır. Ancak, Türkiye'yi genelde sosyalist Arnavutluk'tan ayırdedici bir özellikten söz etmek mümkündür: Farklı alt-dönemlerde dozajı değişmek üzere, görece daha renkli (çok-sesli), daha özgür ve (ülkenin daha büyük olmasından kaynaklı olmak üzere) daha büyük çaplı bir basın dünyası söz konusudur burada. Ancak bu, dolaysız devlet kontrolü bağlamında ve sosyalist Arnavutluk'a göre böyledir sadece. Genelde Batı'da ve özellikle Üçüncü Dünya ülkelerindeki basının da, sınırları hakim sistem (düzen/paradigma) ve bazen bizzat devlet tarafından belirlenmiş yasal ve zihinsel sınırlar içerisinde hareket etme durumunda olduğunu unutmamak gerekiyor.

Bu bağlamda, genelde dünyada basının ulus inşa sürecindeki rolüyle ilgili olarak yukarıda söylenenler, Türkiye'deki basın için de geçerlidir. Tüm bu dönem boyunca Türkiye'deki basına baktığımızda, her alt dönemde değişmekle birlikte, Arnavutluk'taki gibi 'partinin ya da devletin dolaysız kontrolü altında olmak'la, Batı'daki gibi görece 'özgür ortam'da çalışmak arasında kalan bir alanda hareket edildiğini görmekteyiz. Arnavutluk ve Batı örnekleriyle ortak özellikleri ise eğiticilik ve toplum mühendisliğiyle ilgilidir:

“Türkiye'de gazeteciler, Osmanlı döneminden itibaren kendilerini Batılılaşma ve modernleşmenin toplumsal ajanları olarak görmüşler ve merkezi otorite tarafından saptanan, topluma yeni bir kimlik kazandırma, var olan kültürel değerlerin yerine yeni değerler koyma çabası içerisinde olmuşlardır.” (Neziroğlu 2003: 191)

Bu dönem boyunca Türkiye'de yayınlanan süreli yayınların bir kısmıyla ilgili bilgi vermek bile bu makalenin sınırları içerisinde mümkün olmamakla birlikte, genel tablonun ortaya çıkması açısından şu bilgiler aktarılabilir:

“1923 tarihinden 1950 tarihine kadar Türkiye'de 650 gazete, 1125 mecmua olmak üzere 1775 gazete ve mecmua neşredildi. (...) 1949 da 449 dergi ile 420 gazete yayınlanmıştır. 1950 iktidar değişmesiyle basında canlanma görüldü. O tarihten sonra gazete, dergi sayısı arttı. Dergi sayısı 30 artışla 479, gazete sayısı 57 artışla 477 oldu. 1951'de 431 dergi ve 484 gazete yayınlanmış, 1952'de 624 dergi ile 983 gazete (rekor rakamıdır) çıkmaya başlamıştır. (...)

anlaşıyor. Yirmi birinci yüzyıla on kala basın, düşünce, ifade özgürlükleri açısından dünyanın en geri ülkeleri arasındayız.” (Kabacalı 1990: 255) Bu ne kadar doğru olursa olsun, söz konusu dönemde Arnavutluk'ta bu cümlelerin yazılmasının bile mümkün olmadığı, karşılaştırma yaparken hatırlanması gereken, önemli bir gerçekliktir.

1960'ta 716 dergi, 942 gazete; 1961'de 751 dergi, 822 gazete yayınlanmaktaydı. 1967'de aynı şekilde devam etmiştir.” (Şapolyo 1971: 231 ve 316)

Ayrıca belirtmek gerekir ki 1960'lı yıllardan itibaren Türk basınında önemli bir değişim yaşanmış, görece daha 'çok-sesli' bir basın ortaya çıkmıştır:

“1960'dan 1971 Martına kadar uzanan dönemde günlük gazetelerde büyük gelişmeler olmuştur:

Düşünceye ve yoruma yer veren gazeteler geniş okuyucu kitlelerine seslenmeye başladılar. Devrimleri destekleyen gazeteler bütün konulara ışık tutmakta, politik ve ekonomik konularda yeni çözüm yolları öne sürmektedirler. Cumhuriyet'in tirajı 160 bine, Akşam'ınki 150 bine, Milliyet'inki 200 bine yükselmiştir.

Bunun yanı sıra tutucu çevrelerde okunan Tercüman gazetesi de 300 binin üstünde baskı yapmaktadır. Yoruma yer veren gazetelerin elde ettiği bu tirajlar daha önceki dönemlerde görülüş şey değildi Türkiye'de.

Öte yandan en büyük tiraj artışını heyecanlı haber gazetelerinin sağladığı görülür. Hürriyet ortalama 600 bin baskı yapmaktadır. Günaydın da 350 bin.” (Topuz 1973: 225)

İki Ülke Basınında Sami: Bazı Gözlemler

Bu çalışma Arnavutluk ve Türkiye'deki tüm süreli yayınları kapsamadığı gibi, bunlardan herhangi birinin tüm sayıları da sistematik olarak taranmamıştır. Burada kullanılan Türk ve Arnavut basınından yazılar, Sami'yle ilgili bir monografi çalışması için toplanmış olan münferit yazılardan ibarettir. Türkiye'de yayınlanan *Cumhuriyet Dönemi Makaleler Bibliyografyası 1923-1999*, geçtiğimiz yıllarda hazırlanmış olan CD'den taranmıştır, ancak gazetelerin bu bibliyografyaya dahil edilmediği ve dahil edilen süreli yayınların da tüm sayılarının içerilmediği anlaşılmaktadır. Tiran'da aylık olarak yayınlanan 'süreli yayınlar bibliyografyası'nın (*Bibliografia Kombëtare e Republikës Popullore të Shqipërisë. Artikujt e periodikut shqip*) 1990 yılına kadar olan sayıları taranmış, ancak hakkında bibliyografik bilgi bulunan kaynakların tamamına henüz ulaşılammıştır. Bu bağlamda, konuyla ilgili empirik bilginin sistematik olarak toplandığı ve eksiksiz olduğu iddiası bulunmadığını; yani, burada kullanılan basından malzemenin daha çok 'basından seçmeler' niteliğinde

olduğunu belirtmekte yarar var. Bu nedenle burada Sami'nin iki basındaki yeriyle ilgili sadece *bazı gözlemlere* yer verilmesi söz konusudur.

Bu bağlamda, her şeyden önce, pek şaşırtıcı olmaması gereken şu tesbiti yapmak gerekiyor: İki ülke basınında da genelde tarihyazımında hakim olan ve yukarıda özetlenen 'mitleştirilmiş imajlar' olduğu gibi yansıtılmaktadır.

Basında Sami'yle ilgili yazıların sayılarına baktığımızda, Arnavutluk basınında Sami'ye gösterilen ilginin Türkiye basınındakinden çok daha büyük olduğunu görmekteyiz. Bu yer, yine Arnavutluk basınında diğer Arnavut tarihsel kişiliklere ayrılan yere göre daha küçük olabilir ve özellikle Sami'nin kardeşi Naim'e basında ayrılan yere baktığımızda bunun böyle olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şeyi Türkçe basın için de söyleyebiliriz: Ne nicelik (diğer tarihsel kişiliklerle karşılaştırıldığında basında Sami'ye verilen yer), ne de nitelik (övülme/yüceltilme oranı) bağlamında Sami'nin önde gelen tarihsel kişiliklerden biri olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Nitekim, kendisinin iki ülke basınındaki imajının 'mitleştirilmiş' olduğu iddiası, kendisinin ne kadar çok yüceltilmiş olmasıyla değil, (bilinçsizce veya bilinçli olarak) tek yanlı okunması ve adeta kutsallık katılmış bir tasvirle oluşturulmuş 'çarpık' bir imajın eleştirelilikten muaf tutularak sunulmasıyla ilgilidir.³⁹ Yoksa Sami'nin basının ilgi odağında olması, iki ülke için de söz konusu değildir. Ancak, Sami'nin genelde Arnavut tarihyazımındaki yerine paralel olarak, Arnavut basınında kendisinin, döneminin diğer aydınları arasında önde gelen isimlerden biri olduğunu görmekteyiz. Diğer yandan Türk basınında dönemin diğer aydınları arasındaki yerinin, Arnavutluk'taki görece yeri kadar büyük olmadığını görmekteyiz.⁴⁰

³⁹ Bu konuda da basının genelde tarihyazımındaki bu tutumu olduğu gibi yansıttığını görmekteyiz: eleştirelilikten uzaklık konusunda Arnavutluk basınında tek bir istisna bulmak mümkün değilken, en azından Sami'nin onaylanmayan faaliyetleri ve eserleri konusunda daha eleştirel seslerin Türkçe basında yer bulduklarını görmekteyiz. Bu da genelde 'farklı' seslerin Türkiye'de, sosyalist Arnavutluk'a göre kendine daha çok yaşam alanı bulmasıyla ilgilidir ve bu aşağıda tartışılacaktır.

⁴⁰ Arnavut basınında dönemle ilgili yazılarda en çok yüceltilen aydınlar arasında ilk beş-on isimden biri arasına girebilecek olan Sami'nin, Türkiye basınında dönemle ilgili yazılarda en çok yüceltilen ilk on isim arasına giremeyeceğini, genelde basın taramalarından edinilen bir *izlenim* olarak burada aktarmak mümkündür. Aslında bu da genelde iki ülkenin tarihyazımında Sami'nin yeri arasındaki farkla paralellik göstermektedir.

Türk basınında dolaysız Sami'yle ilgili tanıtım ve bilgilendirme yazılarının, Arnavutluk'ta olduğu gibi herhangi bir yıldönümü vesilesiyle yazılmadığını görmekteyiz.⁴¹ Burada bu yazıların her birinin çözümlemesini yapmak olanaklı değildir, ancak şunu hemen söylemek gerekir ki Sami'nin yüceltilmesi konusunda ve Arnavut ulusal hareketindeki aktif rolünün görmezden gelinmesi, önemsenmemesi ve/ya bazen inkarı konusunda ortak paydalarda bulunan bu yazılar arasındaki renk ve stil farkı, Arnavutluk basınında Sami'yle ilgili yazılarda hakim olan tek-renklilik ve tek-seslilikten uzak bir hava yaratmaktadır. Örneğin Sami'nin aslen Arnavut olduğundan ve Arnavut ulusal hareketinin önemli figürlerinden biri olduğundan hiç söz etmeden kendisini öven yazıların⁴² yanısıra, bundan söz eden, ama bunun Sami'nin Türklüğüne gölge düşürmeyecek bir şey olmadığını savunan yazılara da rastlanmaktadır. (Hakkı Süha 1940)

1940 yılında *Yeni Mecmua*'da yayınladığı “Edebi Portreler” dizisinin “İlmi Şahsiyetler” bölümünde Sami'ye de yer ayıran Hakkı Süha [Gezgin], Sami'nin aslen Arnavut olduğunu ve Arnavut kültürüne katkısını inkar etmeyen, ama onun Arnavut ulusçusu, hatta Osmanlı devleti düşmanı olduğu iddialarını görmezden gelen yazılara örnek olarak gösterilebilecek bir yazı kaleme almıştır. Yazıda Sami'nin “Besa yahut Ahde Vefa” adlı oyunundan şöyle söz edilmektedir:

“Bu piyesin Arnavut âdetlerinden alınışını yadırgayan bazı kimselerle; ve Kamusunda 'Arnavut' sözüne fazla yer verdiğini kınayanlarla karşılaştım.

Şemsettin Sami, asıl böyle yapmasaydı, bence çekiştirilmeğe lâyık olurdu.

Ben, milliyetini açıktan açığa söyleyenlerden değil, damarlarındaki kanın cinsini zaman ve muhite göre değiştirenlerden çekinirim.

Şunu unutmuyalım, ki Arnavut olduğunu söyleyen bu muhterem adam, Türklüğe büyük hizmetler etmiştir. Bu hizmetin büyüklüğünü idrak eden Türklerin hiç biri, ona imrenmekten kendini alamaz. (Hakkı Süha 1940)

1943 yılında *Akşam* gazetesindeki “Akşamdan Akşama” köşesinde yayınladığı “Şemseddin Sami'nin Hatırası” başlıklı yazısında Şemseddin Sami'nin Türkiye'de hak ettiği ilgiyi görmediğinden yakınan Va(la)-Nu(rettin), Sami'nin

⁴¹ Örneğin, Avni Başman 1927, Ahmet İhsan 1933a, Va-Nu 1938, Va-Nu 1943a, Hakkı Süha 1940, Kuntay 1946, Kuntay 1947, Gencan 1948, Ediz 1950, Özgürel 2002 ve Çiloğlu 2004.

⁴² Va-Nu 1938 ve Va-Nu 1943a.

adının bir caddeye verilmesi ve/ya heykelinin dikilmesi gerektiğini söylerken, Sami'nin Arnavut ulusal hareketi içindeki yerine hiç değinmez:

“Hiç de nankör insanlar olmadığımız halde, şu Şemseddin Sami'ye niçin layık olduğu ehemmiyeti vermediğimize pek hayret ve teessüf ederim.

Mesela bu zatın, yeni açılacak üniversite bölgesinde bir caddesi, bir büstü olmalı değil midir? Hatta kocaman bir seri lügat kitabımıza Fransızların Larousse'a yaptıkları gibi onun ismini vermeli değil miyiz?

Kadirşinashlık göstermeliyiz ki, kültür adamlarımız bari buna heveslenerek çalışsınlar. Yoksa Ş. Sami hayatında o eserleri yaratırken peynir ekmeğe çalışmıştır.” (Va-Nu 1943a)

Türk basınında Sami'nin tek yanlı algılanışı ve hamasetle yüceltilmesi sırasında kullanılan retoriğe en iyi örnekden biri Midhat Cemal Kuntay'a aittir:

“... Fraşerli Arnavud dedikleri çok büyük, çok mukaddes, çok milli, çok Türk Şemsettin Sami...” (Kuntay 1946)

Ertesi yıl yayınlanan bir başka makalesinde Kuntay, Sami'nin Arnavutluk'un siyasi ve kültürel tarihindeki yerinden söz etmeden, Türkiye'de sıkça tekrarlanan spekülâtif bir bilgiyi tekrarlamaktadır: Sami, ansiklopedicilik ve sözlükçülük çalışmalarına kendisini siyasetten uzak tutmak isteyen Abdülhamit'in isteği üzerine başlamıştır. (Kuntay 1947)

1950 yılında *Bütün Türkiye* adlı popüler bir dergide yayınlanan bir başka yazıda ise Sami'nin sözlükçülüğe başlama hikayesi farklı bir şekilde anlatılmakta, Arnavut ulusçuluğuyla ilgili faaliyetlerine hiç değinilmemekte, ömrünün son yıllarını “Abdülhamit'in zulüm ve tazyiki” altında, evine hapsedilmiş bir şekilde geçirmiş olmasının nedeninin, (Arnavut tarih yazımında ve basınında hep iddia edildiği gibi) onun Arnavut ulusçuluğuyla ilgili faaliyetleri olabileceği düşünülmemektedir. (Ediz 1950: 147-148)

Yazısının sonunda Ediz de, Sami'nin Türkiye'de hak ettiği ilgiyi ve takdiri görmediğinden yakınarak şunları söylemektedir:

“Şemsettin Sami Beyin Türk diline ve irfanına ettiği hizmetler sonsuzdur. Bu hizmetlerinden biri de, altı ciltlik 'Kamusülâlam'ıdır. Şemsettin Sami Beyin tek başına vücuda getirdiği bu tarih-coğrafya ve biyografya ansiklopedisi, zamanında mühim bir hâdise teşkil etmiş, devrin, edipleri, bilginleri kendisini ayrı ayrı tebrik etmişlerdi.

Bütün bunlara rağmen Şemsettin Sami Bey ne yaşadığı devirde ne de sonraları takdir edilmemiş, anlaşılmamış bir zattır. Şemsettin Sami Bey'e nazaran ikinci hattâ üçüncü plânda kalan kimsenin yıl dönümlerinde sütunlar dolusu yazılar yazıldığı halde, doğumunun 100. yıl dönümüne rastlayan 1950 yılı Haziranında bu büyük dil bilginine dair bir tek satır yazılmamış olması, gerçekten de çok hazin, çok nankörce bir iştir.” (Ediz 1950: 149)

Türk başınında Sami'nin yüceltilmesi meselesinde dikkatimizi çeken bir olgu, dolaysız kendisiyle ilgili olarak yazı yayınlamaktan çok, Sami'nin yaşadığı dönemle ilgili herhangi bir konudan ya da çalışma alanlarından (edebiyat, dil vs.) birinin tarihinden söz edilirken onun faaliyetlerinden birine ya da söz konusu alandaki katkılarına kısaca değinilmesidir.⁴³ Genelde sözlükçülük ve ansiklopedicilikle ilgili yazılarda da Sami'nin ve çalışmalarının sıkça anıldığını görmekteyiz.⁴⁴

Özellikle sol Kemalist, modernleşmeci yazarların satırlarında, Cumhuriyet dönemi harf ve dil reformu girişiminin temelinde Sami'nin dil anlayışının ve eserlerinin arandığını görmekteyiz. Bu konuda örnek olarak verilecek ilk yazı 'dil devrimi' sırasında, 1932 yılında Va-Nu tarafından kaleme alınmıştır. Sami'nin Türkçe'yle ilgi yazısından bir pasaj veren yazar, yazısını şu sözlerle bitirmektedir:

“Türkçenin bazı kamuslarını başlı başına yapan devasa bir alimimiz olan Şemseddin Sami, en mürteci düşünüşlü vatandaşlarımız için bile, lisan hakkında sahibi salahiyet addedebileceği için, onun yukarıki fikrini, oldukça müskit bir delil olarak, lisan inkılabı muarızlarına karşı çıkarıyoruz. (Va-Nu 1932)

Bu konuda ikinci örnek yazı ise, yakın zamanda *Radikal* gazetesinde Mine G. Kırıkkanat imzasıyla yayınlandı. Yazar, Sami'nin “Osmanlıca imla ile yazılmış Türkçe sözcükleri, Fransız alfabesine göre telaffuzlarıyla kaydedip karşılıklarını Fransızca veren ansiklopedik sözlük” olan Fransızca-Türkçe sözlüğünün önsözünden bir bölüm aktardıktan sonra şunları söylemektedir:

⁴³ Örnekler için bkz. Es 1939, Belge 1999, Atsız 2000, Bakiler 2001, Çakır 2001, Alkaşi 2002, Hanioglu 2003 ve Çakır 2004.

⁴⁴ Örnekler için bkz. Süleyman Nazif 1926, Alptekin 1989, Kırıkkanat 1999 ve Ayvazoglu 2004.

“Ashı daha uzun olan bu önsözü ve alabildiğine zengin kelime haznesini okuduktan sonra, genç Mustafa Kemal'in yarım yüzyıl ilerde yürürlüğe koyacağı Latin alfabesini, Türkçe özleşmeyi nasıl düşünmeye başladığı açık değil mi?” (Kırıkkanat 1999)

Yine dolaysız Sami'yle ilgili olmayan yazılardan Sami'nin övülmesine ilk örneklerden biri olarak gösterilebilecek 1939 yılında yayınlanmış bir yazıda, kendisiyle yapılan bir röportajda İsmail Habib'in, aslında genelde Türkiye'de edebi ve bilimsel çalışmalarla ilgili sorulara cevap verirken sarfettiği Sami'yle ilgili bir sözü başlığa çıkarılmıştır:

“Bir Şemsettin Sami Çıkar, Bir Akademinin Nesillerce Yapamayacağı İş Başarır” (Es 1939)

Akademik çalışmalarda en çok ilgi gören konulardan biri olan, Sami'nin kadın sorunuyla ilgili kitabı ve genelde bu konudaki düşünceleri ve faaliyetleri Türk basınında pek işlenmezken, *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan 'Osmanlı'da feminist yayınlar'la ilgili bir yazıda sadece Sami'nin *Aile* dergisinin anıldığını görmekteyiz. (Toska 1999)

Sami'nin Kamus'unun herhangi bir maddesinden dolayı sık sık referans kaynağı olmakla birlikte, buna ilginç bir örnek olarak burada sadece son zamanlarda Kerkük şehrinin Kürt şehri olup olmadığı tartışmalarında Sami'nin ansiklopedisinin kaynak olarak verildiğini belirtmek ilginç olabilir:

“Kürt aydınları, Osmanlı ansiklopedisti Şemseddin Sami'nin 'Kamus-u Alem'inde Kerkük'ün 'Kürt şehri' olduğunun yazılmış bulunduğunu hatırlatıyorlar.” (Çandar 2003)

Diğer yandan Arnavut basınına bakacak olursak, yaşadığı dönemle ve özellikle 'Prizren Birliği' ve Arnavut Ulusal Hareketi tarihiyle ilgili yazılarda⁴⁵ veya Frasherî Kardeşler'le ilgili yazılarda⁴⁶ Sami'nin faaliyetlerinin ve özellikle gazetecilik aracılığıyla ülkesinin haklarını savunmasının övüldüğü burada da görülmekle birlikte, dolaysız Sami'yle, onun bir eseriyle veya faaliyetiyle ilgili makalelere Türkiye'de olduğundan daha sık rastlanmaktadır.⁴⁷

⁴⁵ Spasse 1952, Brahimi 1954, Bulka 1962, Pollo 1962 ve Reso 1978a.

⁴⁶ Frashëri 1962a ve Shuteriqi 1974.

⁴⁷ Elde bulunan Arnavut basınından yazılardan, herhangi bir yıldönümü veya benzeri bir vesile olmadan yayınlanmış olan, dolaysız Sami'yle ilgili tanıtım ve değerlendirme (daha doğrusu

Dolaysız Sami'yle ilgili yazıların, daha çok doğum ve ölüm yıldönümlerinde veya bir faaliyetinin ya da bir eserinin yayınlanmasının yıldönümlerinde yayınlandığını görmekteyiz. Bu eserlerinden en çok ilgi gören *Arnavudluk ne idi, nedir ve ne olacak?* (*Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë*) başlıklı kitabın yayın yıldönümlerinde Arnavut basınında yayınlanan yazılara aşağıda değineceğiz. Sami'nin basında ilgi gören bir başka eseri olarak görülen ve İstanbul'da ilk Arnavutça süreli yayın olan *Drita/Ditura* dergisinin yayın yıldönümlerinde de basında bu dergi ve Sami'nin bu alandaki faaliyetleriyle ilgili yazılara rastlanmaktadır: Derginin yayınlanışının yetmiş sekizinci yıldönümü anısına yayınlanmış üç yazı (Xhuli 1962, Zallëmi 1962 ve Çeliku 1962) ve sekseninci yıldönümünün anısına bir yazı (Kondo 1965) bulunmaktadır elimizde.

Dolaysız Sami'yle ilgili yazıların büyük bir çoğunluğu, onun doğum ve ölüm yıldönümlerinde yayınlanmıştır: Sami'nin ölüm yıldönümünde yayınlanmış olan eldeki en eski yazıda (Varfi 1954), Sami'nin eserlerinden bazıları sıralandıktan sonra yapılan şu değerlendirme, sonraki yıllarda olduğu gibi tekrarlanacaktır:

“Tüm bu eserlerinde Sami, ilerici düşüncelerin propagandasını yapmış ve Türk idaresinin karanlığına (kara cahilliğine) karşı mücadele etmiştir.

Ancak Sami'nin düşünceleri olabilecek en açık, en kristalize biçimde '*Shqipëria ç'ka qënë, ç'është dhe ç'do të bëhetë*' adlı eserinde ortaya çıkmaktadır. Olabilecek en iyi şekliyle bu eserinde Sami, bir yurtsever, ideolog, Arnavut davası için inatçı bir savaşçı ve Osmanlı işgaline karşı sonuna kadar nefret dolu biri olarak görünmektedir.” (Varfi 1954)⁴⁸

Nitekim sonraki yıllarda, Sami'nin ölümünün altmışıncı yıldönümünde yayınlanmış olan bir yazıda⁴⁹; yetmişinci yıldönümünde yayınlanmış olan üç yazıda;⁵⁰ yetmiş beşinci yıldönümünde yayınlanmış olan⁵¹ ve seksenbeşinci

övgü) yazıları şunlardır: Kodra 1950, Spasse 1950, Frashëri 1962b, Frashëri 1974, Lito 1978, Reso 1978b, Reso 1978c, Çollaku 1978a, Çollaku 1978b, Çollaku 1978c ve Kraja 1987.

⁴⁸ Yazarın burada Osmanlı ve Türk kavramlarını aynı anlamda kullanması ve Sami'yle ilgili değerlendirmesi, bu yıllarda oluşmakta olan resmi tarih tezinin basındaki yansıması olan ilk örneklerden biridir, ancak bunun akademik yayınlardaki örnekleri daha önceki yıllarda görülmektedir.

⁴⁹ Sako 1964.

⁵⁰ Xholi 1974, Drita 1974a ve Çollaku 1974.

⁵¹ Nika 1979 ve Reso 1979b.

yıldönümünde yayınlanmış olan ikişer yazıda⁵² hep hamaset örneği benzer cümlelerin tekrarlandığını görmekteyiz. Bu yazılarla Sami'nin geniş kitlelere tanıtılmasına vesile olan bir diğer şey de Sami'nin doğum yıldönümleriydi: Doğumunun yüzüncü yılında yayınlanan sekiz yazı⁵³ Sami'nin sosyalist Arnavutluk'ta mitleştirilme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Daha sonra Sami'nin doğumunun yüz on beşinci,⁵⁴ yüz yirminci,⁵⁵ yüz yirmi beşinci,⁵⁶ ve yüz otuzuncu yıldönümlerinde⁵⁷ aynı format ve içerikte yazılar, değişik yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.

Arnavut ve Türk basınında Sami imajı ve bu imajın kullanılma (ve tarih yazıcılığında mevcut olan imajı 'yansıtma') biçimleriyle ilgili karşılaştırma yaparken, söz konusu dönemde iki ülkenin basınları arasında mevcut genel ve çok önemli bir farka daha dikkat çekmek gerekiyor. Sosyalist dönem Arnavutluk basınıyla ilgili Almanca bir çalışmada belirtildiği gibi, bu dönem Arnavut basını sadece bir rejimin ya da devletin iletişim aracı olma bağlamında 'çok – seslilik'ten uzak değildi; aynı zamanda, sosyalist bir partinin, yani sınırları en dar anlamıyla belirlenmiş bir ideolojinin sesiydi (Körner 1982). Basının hareket alanının sınırlarının rejim tarafından belirlenmesi, (özellikle bu 'rejim' sözcüğünden genelde 'düzen'i anlıyorsak) hemen her ülkede (farklı oranlarda) söz konusudur.⁵⁸ Ancak Arnavutluk'ta sınırları çizen rejim, sadece çok partililiğe değil, parti içinde çok sesliliğe bile tahammülsüz olan ve düşman bellediği herkesle mücadelede 'halk'ı arkasına almak için basını en önemli 'araç'lardan biri olarak kullanan dar bir 'kadro'nun rejimidir. Devletin tüm olanaklarını kullanarak hakimiyetini sürdüren bu kadro, halkın gözünde meşruiyetini sağlamak için basını en önemli araçlardan biri olarak görmektedir. Tüm bu nedenlerle Arnavutluk'ta basın, (belki de aynı dönemde her yerde olduğundan fazla) partinin dolaysız kontrolü altındaydı.

⁵² Çollaku 1989 ve Kallulli 1989.

⁵³ Bashkimi 1950b, Domi 1950, Luftetari 1950, Sako 1950a, Sako 1950b, Korriku 1950, L. Q. 1950 ve Shuteriqi 1950.

⁵⁴ Gurakuqi 1865.

⁵⁵ Çollaku 1970.

⁵⁶ Bulo 1975, Frashëri 1975, Kondo 1975, Shpuza 1975, Reso 1975 ve Xholi 1975.

⁵⁷ Xoxi 1980 ve Osmani 1980.

⁵⁸ Ayrıca, her Batılı ülkenin modern tarihinde, devletin *dolaysız* müdahalesi ve sansür uygulaması bağlamında 'karanlık' dönemler olduğunu da unutmamak gerekiyor.

Sosyalist Arnavutluk basınının ülke tarihinde oynadığı rol, yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz, Batı'da bazı ülkelerde basının ulus inşa sürecinde veya genelde modernleşme sürecinde oynadığı rolle ortak özellikler taşımaktadır. Ancak sosyalist Arnavutluk basınının, parçası olduğu 20. yüzyıl 'Doğu Bloku'ndaki basınla sahip olduğu ortak özellikler, kendisini 'demokratik' Batı basınından radikal bir şekilde ayırmaktadır ve bu fark anlaşılmadıkça, sosyalist Arnavutluk ve modern Türkiye basını karşılaştırması çok anlamlı olmayacaktır.

20. yüzyıl 'sosyalist' ülkeleri arasında onca siyasi ve (sözde) ideolojik çatışmaya ve kamplaşmaya rağmen, genelde basının ülkedeki yeri ve oynadığı rol konusunda bu ülkelerin birbirlerinden pek farklı olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim bunlardan bazılarının zamanla siyasi ve ideolojik olarak Sovyetler'den uzaklaşmalarından ve kopmalarından sonra bile bu ülkelerde basın ve yayın politikaları konusunda temelde 'Sovyet modeli'nin (parti-devlet basını modelinin) hakimiyetinin sürdürdüğünü görmekteyiz.

Temelleri Stalin döneminde atılan bu modelde,

"Basın, Parti tarafından kontrol edilmekte, belirli amaçlar için kullanılmakta ve bu amaçlara ulaşmak için belli araçlar kullanılmaktadır. (...)

Kontrol için dört kanal mevcuttur: 1) Basının örgütsel yapısı aracılığıyla idari kontrol. Parti, hükümet, sendika ve ordu gibi kurumların kendi yayınları mevcuttur. Bu yayınlar kendi kurumlarının idari kontrolüne tabidir. 2) Hükümet kanallarından idari kontrol. (Kağıt sağlanması, dağıtım.) 3) Parti kanallarından idari kontrol. 1939 yılından itibaren propaganda ve ajitasyon etkinliklerini, SBKP Merkez Komitesi'nin Propoganda ve Ajitasyon Birimi kontrol etmekteydi (...) 4) Basın organları arasındaki değerlendirme aracılığıyla idari kontrol. Belli aralıklarla yayınladıkları genel ve spesifik zaafarla ilgili değerlendirme yazıları aracılığıyla merkezi gazeteler, dikey kontrolü sağlamaktaydı. (...)

İkna çalışmalarında ve kitleleri yönlendirmede basın, Parti'nin araçlarından birini oluşturmaktadır." (Milenkovitch 1966: 7-8)

Sovyetler'de basın politikasını, konuya sadece kısa bir bölüm ayıran ve aslında iki Sovyet gazetesinde yayınlanan karikatürlerin çözümlenmesiyle ilgili olan bir kitaptan alıntıyla aktarmamızın nedeni, bu cümlelerin mevcut modeli en basit dille özetlemesidir. Konuyla ilgili daha 'ciddi' ve detaylı akademik çalış-

malarda⁵⁹ varılan sonuç da, “bilgilerin siyasi ve ideolojik şemaya uydurulması” ve “yukarıya doğru akışta bilginin çarpıtılması” olgusunun bu modelin belli özelliklerinden olduğu ve sonuçta bunun sağlıklı haberleşme ve bilgilenmenin yolunu tıkadığıdır: “İktidar tekeli, artı ideoloji tekeli, artı düşünce ve bilgi tekeli, sistemi öğrenme özürü yapmıştır.” (Roth 1980: 246)

Bir başka sosyalist ülkede, Arnavutluk gibi bir Balkan ülkesi olan ve sonuna kadar Sovyetler’in sadık müttefiki kalan Bulgaristan’da basının konumunun pek farklı olmadığını, sosyalist dönem sonrası Bulgaristan’da basınla ilgili, yayınlanmamış bir doktora tezinin “tarihsel arka plan” bölümünde okumak mümkün:

“Çoğu zaman bu gazeteler dört büyük sayfadan oluşmaktaydı ve sadece komünist parti liderliğinin ve resmi haber ajansının yolladığı haberleri yayınlamaktaydı. Bu günlük gazetelerin hepsi, Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Anavatan Birliği, Bulgaristan Ulusal Tarım Birliği, Bulgaristan Sendika Merkez Konseyi ve Silahlı Kuvvetler gibi kurumların yayın organıydı.” (Nikoltchev 1998: 17-18)

Sovyetler’de yayınlanan iki merkezi günlük gazetenin (*Pravda* ve *Izvestia*) ve Bulgaristan’da yayınlanan merkezi günlük bir gazetenin (*Rabotnichesko Delo*/İşçi Davası) tirajları, parti üyelerinin zorunlu aboneliği ve devlet finansmanı sayesinde ucuzluğu dolayısıyla çok yüksektir.⁶⁰

Basının sadece devletin haber ajansları tarafından beslenmesi,⁶¹ günlük gazetelerin genelde 4-6 sayfadan oluşması ve bu sayfaların dağılımı, genelde sosyalist ülkelerde basının ortak özellikleri olarak öne çıkmaktadır. (Milenkovitch 1966: 10 ve Nikoltchev 1998: 17)

⁵⁹ Milenkovitch’in sözkonusu kitabındaki kısa bölümde atıfta bulunulan kaynakların yanı sıra, Sovyet basını konusunda önerilebilecek (Avrupa dillerinden) kitaplar şunlar olabilir: Kalnins 1956; Buzek 1965; Clews 1965; Koschwitz 1971 ve Roth 1980. Roth’un altı maddede topladığı, Sovyetler’deki “iletişim politikası”nın (*Informationspolitik*) karakteristik özellikleri, burada anlatılanların özeti niteliğindedir. (Roth 1980: 246)

⁶⁰ Sovyetler’de *Pravda*’nın tirajı 6 milyonu, *Izvestia*’nın tirajı ise 4 milyonu geçmekteydi. (Milenkovitch 1966: 7-8) Bulgaristan’da *Rabotnichesko Delo* gazetesinin tirajı 1 milyona yaklaşmaktaydı. (Nikoltchev 1998: 18)

⁶¹ Sovyetler Birliği’nde (Roth 1966: 8 ve 10) iki resmi haber ajansı (TASS ve APN) arasındaki işbölümüne benzer bir işbölümünün, Bulgaristan’ın iki resmi haber ajansı (*Bulgarian Telegraph Agency* ve *Sofia Press*) arasında da mevcut olduğu görülmektedir. (Nikoltchev 1998: 19)

Başından beri tüm dünyada basın, sadece son olayları aktaran bir *haber* kaynağı olmaktan öte, kitlelerin eğitilmesinde/yönlendirilmesinde en önemli araçlardan biri olarak kullanılmıştır.⁶² Ancak Arnavutluk'ta devlet tüm süreli yayınları bizzat kendisi çıkararak, basını *dolaysız* eğitim ortamı olarak kullanmıştır. Adeta 'yetişkinler için okul' olarak düşünülmüştür basın.

Bu bağlamda, Arnavutluk'ta ve Türkiye'de halkı eğitmeyi kendisine ilke eden gazetelerde, akademik, 'ciddi' yazılarla bilgilendirme çabasının yanında, halkın ilgisini çekecek daha 'hafif' yazılara da yer verilmiştir. Ancak, iki türün de aynı eğitici işlevi gördüğünü söylemek mümkündür. Aslında bu nedenle gazetecilerin (ve daha genelde kalem erbabı modern aydınların), çağımızın (modernist) misyonerleri ya da vaizleri olduklarını söylemek yanlış olmaz. Nitekim, meşhur tarihçi Carlyle'ın, yukarıda Legg'den aktardığımız cümleleri onaylayan şu sözleri bunu çok güzel özetlemektedir: “Gazete, broşür, şiir, kitap yazarları, modern ülkelerin gerçekten işgören etkili kiliseleri bunlardır.”⁶³

Daha akademik ve bilgilendirici yazılara ve bazen çok ağır ve uzun makalelere, Arnavut basınında olduğu oranda Türk basınında rastlanması söz konusu değildir. Bu hem makaleleri yazarlar bağlamında, hem de yazılanların içerikleri ve kullanılan retorik bağlamında böyledir. Nitekim, yirminci yüzyılda genelde dünyada sosyalist partilerin geniş kitlelere yönelik yayın organlarında eksik olmayan ciddi ve ağır hava düşünülecek olursa, bunun Türkiye'deki piyasa gazeteciliği ile karşılaştırılması mümkün değildir. Ancak, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu yazıların ne kadar ağır ya da hafif olduğu, kolektif bilinci etkileme oranı konusunda gösterge olmayacağı gibi, bu iki stil arasındaki çizgi de çok incedir. Nitekim 19. yüzyıl sonu İngiltere basınıyla ilgili bir makale şu cümlelerle bitmektedir:

“... yüzeysel ve derin bilgi arasında mutlak bir çizgi bulunmadığı ve oldukça farklı kültürel düzeylerde, benzer bilme/öğrenme tarzı geliştiği görülmektedir. Uzun zaman gazetelerde küçük şeyler olarak geçenler, modernist anlayışı aktarıyor ve hatta onu içinde taşıyor olabilirler.” (Campbell 2000: 51)

⁶² Özellikle Osmanlı İmparatorluğu örneğinde, 'yeni' veya 'modern' bilginin Batı'dan aktarımı konusunda basının önemli işlevi bilinen bir olgudur. Bizzat Batı'da aynı 'yeni' bilgilerin yerleşmesi ve geniş kitlelere ulaştırılması işlevini, “yüksek kültür” ve lafazanlık arasında denge sağlama çabası içindeki 19. yüzyıl sonu İngiltere örneğinde basının nasıl gördüğünü, Kate Campbell'in kısa makalesinde okumak mümkün. (Campbell 2000: 40-51)

⁶³ Thomas Carlyle 1916 [1840]: *Heroes and Hero-Worship*, Tauschnitz, s. 195'ten aktaran: Harvie 1988: 36.

Sami'nin hangi ülkenin basınında hangi yönleriyle gündeme geldiğine baktığımızda, bunun büyük oranda, genelde o ülkenin tarihyazımında Sami'nin çalışma alanlarından hangisinin öne çıkarılmış olduğuyla ilgili olduğunu görmekteyiz. Yazmış olduğu (ilk ve son) romanı nedeniyle Sami'ye 'ilk Türkçe romanın yazarı' ünvanı verildiğini ve bu ne nedenle edebiyat tarihinde yüceltildiği bilinmektedir.⁶⁴

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, Sami'nin basında anılan faaliyetlerinden biri de, dilde modernleşme konusundaki yazılarıdır: Hazırlamış olduğu Türkçe sözlük çalışması için "Osmanlıca Sözlük" yerine bilinçli bir tavırla "Türkçe Sözlük" (*Kamus-ı Türki*) başlığını seçmiş olması ve sözlüğün önsözünde bunun gerekçelerini anlatırken kültür ulusçuluğunun önemli malzemelerinden birini sunmuş olması nedeniyle bu çalışması her zaman övgüye layık bulunmuştur. Ayrıca Sami'nin basındaki makalelerinde görülen, dille ve özellikle Türkçe'yle ilgili aynı 'devrimci' tavırdan dolayı da Sami 'Türkçülüğün kurucularından biri' olarak yüceltilmiştir.⁶⁵

Özellikle *Sabah* gazetesini çıkardığı sırada popüler gazeteci dilini oluşturma ve ucuz fiyata gazete yayınlamak o güne kadar olduğundan daha geniş kitlelere ulaşma çabası ve Abdülhamit sansürüne karşı uyguladığı ve sonradan yaygınlaşan 'sansürlü metnin yerini boş bırakma' yöntemi nedeniyle basın tarihinde de öncülerden biri olarak anılmaktadır. (Çakır 2001)

Ancak Türkçe basında Sami, özellikle ansiklopedi ve sözlüklerinden dolayı dönemin en çalışkan 'ansiklopedist' aydınlarından biri olarak gösterilmektedir. (Alptekin 1989)⁶⁶ Büyük zahmetlerle hazırlandıkları halde yazarına geti-

⁶⁴ *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*, (1872). Yeni harflerle basımları için bkz. Şemseddin Sami 1964; Şemseddin Sami 1990; Şemseddin Sami 1999 ve Şemseddin Sami 2003. Aslında genelde tarih yazımında bu tür "ilk"lerin önemi kadar, Türkçe "ilk" romanın ne zaman yazıldığı da ayrıca tartışılması gereken bir olgudur. Nitekim 1851 yılında yayınlanmış olan *Akabi Hikayesi* başlıklı Ermeni harfli Türkçe roman nedeniyle, Sami'nin bu kitabının "ilk" roman sayılması da kuşkuyla karşılanmalıdır. (Yeni harflerle basımı ve "neşre hazırlayan" A. Tietze'nin bilgilendirici "önsöz"ü için bkz. Vartan Paşa 1991)

⁶⁵ Va-Nu 1932, Ahmet İhsan 1933b, Dağlıoğlu 1934a, Dağlıoğlu 1934b ve Evrimir 1952.

⁶⁶ Sami'yi büyük bir ansiklopedici-sözlükçü yapan, (*Kamus-ı Türki* [2 Cilt, 1317-1318] adıyla 1900'da yayınlanan ve yıllarca alanında rakipsiz kalan Türkçe-Türkçe sözlüğünün yanı sıra) dönemin birçok aydınının kendisine minnettar kalmasını sağlayan Fransızca-Türkçe (1299/1888) ve Türkçe-Fransızca (1302/1885) sözlükleri ve döneminin en kapsamlı ve güvenilir Türkçe ansiklopedisi olan *Kamusu'l-Alâm* (6 Cilt, 1306-1316/1889-1898) çalışmalarıdır. Ancak bu çalışmalarıyla birlikte, bir aydınlanmacı olarak 'Cep Kitapları' dizisinde 1879-1886 yılları arasında yayınladığı küçük broşürleri de onun bir 'ansiklopedist'

risi görece az olan, ama entellektüel ve kültürel tarihte kalıcı ve derin izler bırakması açısından çok etkili olan ansiklopedi-sözlükçülük alanındaki bu sabırlı ve alçak gönüllü faaliyetleri nedeniyle, adeta 'hayatını bilime, kültüre ve halkın aydınlanmasına adanmış' bir aydın ve 'günlük siyasi ve sosyal çatışmaların dışında ya da üstünde' bir 'tarihsel figür' olarak sergilenmesi, kendisinin basında mitleştirilme sürecine en çok katkıda bulunan ve onun ak sakallı resimlerine en uygun yüceltme yöntemi olmuştur. Bu imajın oluşumuna en çok katkıda bulunanlar, kendileriyle röportaj yapılan Sami'nin aile bireyleri olmuştur.⁶⁷

Sami'nin Arnavut siyasi ve düşünce tarihindeki faaliyetleri ve eserleri konusunda genelde Türk tarihyazımında hakim olan 'görmezden gelme' tavrının sorgulanması bir yana, basının bu konuda daha ısrarlı olduğu görülmektedir.

Diğer yandan Sosyalist Arnavutluk basınında, genelde Arnavut tarihyazımında hakim imajın olduğu gibi yansıtıldığını görmek şaşırtıcı olmamalıdır: Bunun en önemli nedeni, (aşağıda değineceğimiz gibi) basında Sami'yle ilgili eğitici makaleleri yazarların çoğunun yine aynı akademisyenler olmasıdır. Bu nedenle aynen tarihyazımında olduğu gibi Sami, Türkçe dil, alfabe ve edebiyat çalışmalarından dolayı 'çalışkan' ve (yaşadığı ülkenin kültürüne katkı yapması bağlamında) 'duyarlı' bir *Arnavut aydını* olarak övülürken, 'asıl' faaliyetlerinin ve eserlerinin Arnavutça yazıldığı ve kendisinin Arnavut ulusçu hareketinin önderlerinden biri olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Türk basınında Sami'nin Arnavutça eserlerinden hiç söz edilmezken, Arnavutluk'ta Osmanlıca/Türkçe eserlerinin de tanıtıldığını ve övgü nedeni olduğunu görmekteyiz. Nitekim, dünya çapındaki ününü yayınladığı Osmanlıca ansiklopedi ve sözlüklere borçlu olmasından dolayı bu kaçınılmazdır zaten. Bu nedenle, sosyalist Arnavutluk basınında Sami'nin eserleriyle ilgili genel yazılarda bu eserler hakkında bilgilere ve bunlardan bazı pasajlara da yer verilirken,⁶⁸ hepsi Osmanlıca olan edebi eserleri arasında en çok "Besa" adlı tiyatro oyunu ilgi görmüştür. Arnavut kültürüne referanslar üzerine kurulu

olarak görülmesine yol açmıştır. Burada 'ansiklopedist' sözcüğü, hem gerçekten bir ansiklopedi hazırlamış olması, hem de özel isim olarak, 18. yüzyıl aydınlanmacı Ansiklopedistlerinin gördüğü işlevi görmesi bağlamında anlaşılabilir.

⁶⁷ Es 1944a-1944e, Es 1945a-1945c ve Esler 1954.

⁶⁸ Bashkimi 1950a ve Shpuza 1979.

olduğu için bu ilgiye layık görülen bu oyunla ilgili olarak basında yer alan eldeki iki yazıdan birinin, oyunun sosyalist Arnavutluk'ta ilk olarak sahnelenmesi (24 Mayıs 1951) dolayısıyla,⁶⁹ diğerinin de Sami'nin ölümünün seksen beşinci yılı dolayısıyla yayınlandığı⁷⁰ görülmektedir. Nitekim, Sami'nin romanında ve tiyatro oyunlarında Arnavutluk'a veya Arnavut kültürüne atıf her zaman öne çıkarılmakta ve bu çalışmalar Arnavutluk edebiyat tarihinin parçası olarak sunulmaktadır.

Arnavut basınında Sami'nin 'ilerici' ve kendini toplumun modern eğitimine adanmış bir 'aydınlanmacı' olarak sunulmasında Osmanlıca olarak yayınladığı eğitici kitapçıklar da örnek olarak verilmektedir. Bunlardan *Kadınlar* başlıklı kitapçığında ve diğer eserlerinde kadın sorunu hakkında yazdıkları, ilericiliği ve aydınlanmacılığının önemli bir kanıtı olarak sunulmuştur (Berati 1984). Ancak, bu yazılarda Sami'nin 'asıl' önemli eserlerinin Arnavutça eserleri olduğu ve Arnavutluk sorunlarıyla ilgili olduğu gösterilmeye ısrarla çalışılmıştır. Bu bağlamda, özellikle Arnavutça yazılı kültüre geçişte hayati rol oynayan Arnavutça alfabe hazırlığı sürecinde⁷¹ ve Arnavutça yazı dilinin geliştirilmesi sürecinde Sami'nin katkısı, konuyla ilgili basında yer alan birçok yazıda öne çıkarılmıştır.⁷²

Türkiye'dekinin tersine, Arnavut basınında Sami'nin aynı zamanda bir 'siyaset adamı' olarak da öne çıkarıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda gündeme getirilen ve Arnavut siyasi ulusçuluğunun manifestosu olarak lanse edilen kitapla ilgili ve Sami'nin Prizren Ligi sırasındaki faaliyetleri ve gazeteciliğiyle ilgili basındaki yazılara aşağıda değineceğiz. Burada eklenmesi gereken, Arnavut kütüphanecilik (Çollaku 1982) ve eğitim tarihindeki yeriyle ilgili yazılarda yüceltilmesi sürecinde onun bu alandaki siyasi ve entelektüel faaliyetleri ve düşüncelerinin öne çıkarıldığıdır. (Shaplo 1965)

⁶⁹ ZİP 1951.

⁷⁰ Kallulli 1989.

⁷¹ Floqi 1963 ve Angoni 1963.

⁷² Demiraj 1962, Bulo 1984, Drita 1970, Kondo 1972, Reso 1962, Miho 1986, Frasherî 1964, Riza 1966, Sako 1964, Samara 1976, Shaplo 1961 ve Shkurtaj 1969.

Arnavut basınının konu ettiği bu eserleri ve faaliyetleri, aslında Sami'yi *yeterince* ayrılıkçı/bağımsızlıkçı Arnavut ulusçusu göstermeye yetmediğinden olsa gerek, yazarı belirtilmeden 1899 yılında Bükreş'te yayınlanmış olan ve bağımsızlıkçı Arnavut ulusal hareketinin manifestosu olarak kabul edilen *Arnavudluk ne idi, nedir ve ne olacak?* (*Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë*) başlıklı bir kitap, Arnavut basınında Sami'nin 'baş eseri' olarak sunulmaktadır. Konu üzerine ciddi tarihbilimsel çalışmaların eksikliğine rağmen, bu kitabın Sami'ye ait olduğu Batı'da ve Arnavutluk'ta tartışmasız kabul edilmektedir. Tarihi, içeriği ve tartışmalarıyla ilgili bir çalışmayı yayına hazırlamakla birlikte, bu konuyu burada tartışamayacağımız açıktır. Çünkü konumuz açısından önemli olan, iki ülke basınında bu konudaki tavrıdır sadece.

Genelde Arnavutluk tarihyazımında olduğu gibi, Arnavutluk basınında da bu kitap 'Ulusal Yeniden Doğuş'un (*Rilindja*) manifestosu olarak kabul edilmekte⁷³ ve kitabın Sami tarafından yazılıp yazılmadığı tartışma konusu bile yapılmamaktadır. Sami'nin en çok önem verilen eseri olarak basında yüceltilen bu kitaptaki siyasi tavır, Sami'nin ilk 'tam bağımsızlıkçı' aydın ve adeta bir proto-sosyalist olarak sunulmasına hizmet etmiştir. Nitekim basında bu konudaki yazılardan birinde, Sami'nin bu kitaptaki hayallerinin hepsinin sonradan Parti tarafından gerçekleştirildiği iddia edilmiştir. (Treska 1979)

Sami'nin ölümünün altmışıncı yılında *Zëri i Popullit* gazetesinde Enver Hoca, öğrenciyken tüm yaşlılarının Sami'nin bu kitabını okuduğunu söylemiş ve şu ilginç sözlerle Sami'nin ülkede mitleştirilmesinde çok etkili olmuştur: "Onu partizan çantamda bulundurur ve bir Marksist gözüyle okur ve anlardım."⁷⁴ Bu konuşmasında Enver Hoca, Birinci Anti-Faşist Ulusal Kurtuluş Kongresi'nin neden (Fraşer köyünün bağlı olduğu) Përmet'te yapıldığını açıklarken şunları söylemektedir:

"Halkımızın, savaşçı insanların ve keskin bakışlı ve ateş yürekli insanların yüce erdemlerinin varisi olan Parti, onların anısını, Përmet topraklarında doğan *Rilindja*'nın bu büyük insanların, büyük şair Naim'in, filozof, bilgin/alim ve devletçi/devlet adamı Sami'nin ve devrimci Abdül Fraşeri'nin anısını yaşatmak zorundadır."⁷⁵

⁷³ Xholi 1979a, Xholi 1979b, Treska 1979 ve Frashëri 1989.

⁷⁴ *Zëri i Popullit*, 27 Mayıs 1964'ten aktaran Xholi 1978: 134.

⁷⁵ *Zëri i Popullit*, 27 Mayıs 1964'ten aktaran Xholi 1978: 185.

Enver Hoca'nın burada kullandığı 'seçkin filozof, bilgin/alim ve devletçi/devlet adamı'⁷⁶ sıfatlarının daha sonraki yıllarda basında da kullanıldığını görmekteyiz.⁷⁷

Arnavut basınında Sami'yle ilgili topladığımız yazıların önemli bir kısmı, Sami'nin 1899 yılında yayınlanmış *Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë* (Arnavutluk ne idi, nedir ve ne olacak?) adlı kitabının basım yıldönümlerinde yayınlanmıştır: Bunlar arasında, kitabın yayınlanmasının altmışıncı yıldönümünde çıkmış bir yazı,⁷⁸ yetmiş beşinci yıldönümünde iki yazı,⁷⁹ sekseninci yıldönümünde ikisi aynı yazardan olmak üzere yedi yazı,⁸⁰ seksen beşinci ve doksanıncı yıldönümlerinde birer yazı⁸¹ bulunmaktadır.

Tüm bu yazılarda, sözkonusu kitabın Sami tarafından yazıldığı tartışma konusu bile edilmezken, adeta birbirini tekrar ederek sadece kitabın içeriği, anlamı ve önemi üzerine değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu değerlendirmelerde, Sami'nin aydınlanmacı, ilerici ve Arnavut ulusçusu olduğunun en iyi kanıtının bu kitap olduğu belirtilerek, kitaptan pasajlar aktarılmaktadır.

1950 yılında *Zëri i Popullit* gazetesinde yayınlanan ve kitaptan bazı pasajlar içeren yazısıyla Kristo Frashëri, bu konuda öncü olmuştur. (Frashëri 1950)

Arnavutluk'ta ve Batı'da genelde Sami'nin Arnavut ulusçusu olduğunun en büyük kanıtı olarak ele alınan bu kitabın Türk basınında ilk olarak 1943'te gündeme geldiğini ve tartışmaya yol açtığını görmekteyiz. Bu tartışma, Orhan Seyfi Orhon'un varlığından yeni haberdar olduğu bu kitabı *Çınaraltı* dergisindeki (O.S.O. imzasıyla yayımlandığı) yazı dizisinde "bir hıyanet ve nankörlük vesikası" olarak sunmasıyla başlar. 2 Ekim 1943 günü yayınlanan ilk yazısına yazar, kitabın adını vermeden bu "vesika"yla ilgili şu çarpıcı değerlendirmelerle devam etmektedir:

"Size bir vesika neşredeceğim: Okuduğunuz zaman benim kadar şaşırıp kalacağınız bir vesika, bir hıyanet ve nankörlük vesikası. Bu vesika, Osmanlı devletinin yıkılışını tetkik edeceklerin çok işine yarıyacaktır. Çünkü şimdiye ka-

⁷⁶ Buradaki devletçi veya devlet adamı kavramıyla ilgili bir açıklama için bkz. Xholi 1978: 69, dn. 1.

⁷⁷ Örnekler için bkz. Sako 1964; Xholi 1974; Reso 1978b; Reso 1978c; Reso 1979b; Osmani 1980 ve Çollaku 1989.

⁷⁸ Varfi 1959.

⁷⁹ Reso 1974 ve Roshi & Dmitri 1974.

⁸⁰ Xholi 1979a, Xholi 1979b, Shuteriqi 1979, Reso 1979a, Treska 1979, Drita 1979 ve Bala 1979.

⁸¹ Dado 1984 ve Frashëri 1989.

dar vatandaşlık ve kardeşlik sevgisinden başka bir şey duymadığımız küçük ve cesur bir kavmi bize karşı silahlandırmağa çalışıyor. Bizi arkadan vurmağa çabalıyor. Türk milletine hakaretler, lanetler yağdırıyor.” (O.S.O. 1943a: 8.)

Bu ihanet belgesini tanıtırken yazar, kitabın “Ş. Sami Fraşeri” imzasıyla yayınlandığını belirtmekte ve buna inanılıp inanılmayacağını tartıştıktan sonra, cevaplanması gerektiğine inandığı bazı sorular sıralamaktadır. (O.S.O. 1943a: 8-9)⁸² İlk günden itibaren bu kitaptan bölümler yayınladığı bu yazı dizisinde Orhon, bir yandan da gelen eleştirilere cevap vermekte ve kitabı Sami'nin yazdığını kabul eden Arnavut bir okuyucunun imzasız mektubunu ve buna itiraz eden bir başka okurun mektubunu yayınlamıştır.⁸³

Orhon'un bu yazı dizisi üzerine basında başlayan tartışmada, *Akşam* gazetesinden Va-Nu (Vala Nurettin)⁸⁴ ve *Tanin* gazetesinden Oksal,⁸⁵ Orhon'un suçlamalarına karşı, Sami'nin bu kitabı yazmış olmasının olanaksız olduğu iddiasından başka cevap verememişlerdir. Ancak, herkesin bulunduğu ortak nokta, bu kitabın bir ihanet belgesi olduğudur. Üstelik bu tartışmaya katılan taraflardan hiç biri kitabın orijinalini okumamıştır.

Bu tartışmalardan sonra konuyla ilgili bir yazıya uzun bir süre basında rastlanmaz. Sadece daha sonraki yıllarda yayınlanan Sami'yle ilgili kitaplarda konu, hiç bir yeni bilgi ve belge sunulmadan tekrar tartışılmıştır.⁸⁶

Basın, Sami'yle ilgili mevcut imajları pekiştirme sürecinde, bazen yeni bilgilerle detaylandırma işlevi de görmektedir. Arnavutluk'ta adeta tek bir kaynaktan çıkmış Sami imajının ve bu konudaki tezlerin tüm yazarlar tarafından bir önkabul olarak alındığını ve bunu desteklemek üzere 'yeni' bilgiler içeren ya da diğerlerinin tekrarı olan yazılar kaleme alındığını görmekteyiz. (Shupuza 1979, Ylli 1974 ve Frashëri 1974)

⁸² Bu arada yazar, Sami'nin ölüm yılını 1904 değil, yanlışlıkla 1905 yılı olarak göstermektedir.

⁸³ Altı yazıdan oluşan bu yazı dizisi için bkz. O.S.O. 1943a-1943f.

⁸⁴ Va-Nu 1943b, Va-Nu 1943c ve Va-Nu 1943d.

⁸⁵ Oksal 1943.

⁸⁶ Bu kitapların yazarlarının bu konudaki tavırlarını burada aktarmanın konumuz açısından pek anlamı yok; ancak bu konuda iki farklı tutuma örnek olarak şu çalışmalara dikkat çekmekte yarar var: Levend 1969: 143-148 ve Çalık 1996: 68-71.

Basının mitleştirilmiş bu imajları sorgulama ve bu anlamda bir tür 'demitolojizasyon' (*demythologization*) girişimine sosyalist dönem Arnavutluk basınında hiç bir şekilde rastlanmazken, Türkiye'de bunun iki şekilde denendiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisini, yukarıda sözünü ettiğimiz, *Arnavudluk ne idi, nedir ve ne olacak?* başlıklı kitapla ilgili Türk basınında ortaya çıkan tartışmalar sırasında görmüştük. Orada yaşanan, Sami'nin o güne kadarki mitleştirilme sürecinin sorgulanması değil, Sami'ye ait olduğu iddia edilen kitap ortaya çıkınca bu sürecin aktörlerinden birinin, yaşanan 'hayal kırıklığı'ndan dolayı o zamana kadar yücelttikleri birini hemen gözden çıkarma veya 'hain' ilan etme girişimiydi.

Türk basınındaki demitolojizasyon çabalarının ikinci boyutu ise, genelde Cumhuriyet dönemi Türkiye basınına, yukarıda belirtildiği gibi sosyalist dönem Arnavutluk basınından görece daha 'çok-sesli' olmasıyla ilgilidir: Genelde Türk tarihyazımında hakim Sami imajının temelinde yatan, kendisinin bir Arnavut aydını olarak Arnavutluk 'ulusal' hareketi içinde aldığı yerin görmezlikten gelinmesi ve/ya inkar edilmesi olgusu, Türk basınında bazen sorgulanabilmiştir.

Buna örnek yazılardan biri, Peyami Safa'nın 1959 yılında *Tercüman*'da yayınladığı, aşağıda değineceğimiz 'Şemsettin Sami'nin mezarının kime ait olduğu' tartışmalarıyla ilgili yazısıdır. Sonuçta yazar, "mezarı Arnavutluğun değil, Türklüğüdür" dese de, bu yazısında Sami'nin "gönlünde bir Arnavut idealinin yaşamış olduğu"nu kabul etmektedir:

"Evet, Şemseddin Sami Arnavuttu. İstanbul'da da, zaruri sebeplerle, hala bir mezarı yoktur. Arnavutluk'ta kurulan Şemseddin Sami müzesinin bir eşi de Türkiye'de yoktur.⁸⁷ Hatta rahmetli lugat üstadının gönlünde bir Arnavutluk idealinin yaşamış olduğunu iddia edenlerin pek de haksız olmadıklarını söyleyebiliriz. Şemseddin Sami bir Arnavut alfabesi hazırlamış, Kamus-ül Al'am'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi su katılmamış Türk büyüklerini Arnavut gibi göstermeğe çalışmıştır." (Safa 1959⁸⁸)

⁸⁷ Safa'nın sözünü ettiği "Şemseddin Sami müzesi" Arnavutluk'ta mevcut olmadığı gibi, doğum yeri olan Fraşer'de bulunan "Fraşeri Kardeşler Müzesi" de, Sami'nin torunu Emin Erer'in de katıldığı bir törenle 1974 yılında açılmıştır. (Bezati 1978; Adhemi 2001: 171-172 ve müze sorumlusu olup, bu törenlere katılmış olan Kastriot Bezati ile 06.12.2003 tarihinde yapılan görüşme) Bu yazı 1959 yılında yayımlandığına göre, Safa'nın verdiği bu bilginin kaynağı merak konusudur.

⁸⁸ Bu yazı Safa'nın daha sonra yayınlanan bir kitabında da yer almıştır: Safa 1980: 239-240.

Daha yakın zamanlarda Murat Belge'nin *Radikal*'de yayınlanan köşe yazılarından birinde Sami'yle ilgili söylediği şu sözleri, hakim mitleştirilmiş imajın reddi olma bağlamında, bu 'çok-sesli'liğe iyi bir örnek oluşturmaktadır:

"... Balkanlar'da herkes kadar Arnavutlar da bağımsızlıkları için ellerinden geleni yaptılar. Arnavut kökenli insanlar tarihin her döneminde Osmanlı hayatında önemli rol oynamışlardır. Sözgeleş, Şemseddin Sami'nin yaptığı sözlüğün önemi reddedilebilir mi? Ama Şemseddin Sami aynı zamanda -oldukça gizli- bir Arnavut milliyetçisiydi." (Belge 1999)

Son olarak, içinde bulunduğumuz yıl içerisinde, yine *Radikal*'de yayınlanan bir makale bu mitleştirilmiş imajın açıktan sorgulanması niteliğindedir: Fahrettin Çiloğlu tarafından kaleme alınan bu yazıda, Sami'yle ilgili olarak değişik ansiklopedilerde verilen bilgilerden yola çıkılarak, Sami'nin "Arnavut ulusal hareketinin ve edebiyatının öncü adlarından biri olduğu" ve "Arnavut oyun yazarı ve milliyetçisi" olarak bilindiği hatırlatılmaktadır. Yazarın şu sözleri, mevcut miti sorgulama anlamında sıra dışıdır:

"Bu yazdıklarım Şemseddin Sami'nin Türk edebiyatındaki yerini değiştirir mi? Hayır. O hâlâ Türkçe'nin başlıca sorunlarını incelemiş, Türk dilinin yabancı sözcüklerden ve etkilerden arındırılması için çalışmış biri. Ayrıca bu ülkede bizim gibi ansiklopedicilerin de 'babası' sayılır. Altı ciltlik 'Kamusü'l-Alam' adlı dev ansiklopedik yapıtı ortada. Ne var ki öte yandan o bir Arnavut, üstelik Arnavut ulusal hareketinin öncülerinden sayılıyor." (Çiloğlu 2004)

Arnavutluk'ta çoğu zaman basında yazarlarla, popüler ve akademik tarih (kitap ve makale) yazarlarının aynı isimler olduğu hemen dikkat çekmektedir. Bu nedenle Arnavutluk'ta tarihyazımı ve basın gibi iki ayrı 'ortam'da Sami hakkında yazılanları tartışırken, iki farklı 'kesim'in yazılarından çok, çoğu zaman aynı kişilerin görüşlerini iki farklı ortamda dile getirmelerinden ve bundan kaynaklanan olası retorik farkından söz edebiliriz. Ancak, Arnavutluk'ta bu farkın çok büyük olmadığını görmekteyiz. Türkiye'de ise, basında Sami üzerine yazan akademisyenlerin oranları, Arnavutluk'la karşılaştırıldığında daha küçüktür.

Bu makalede gönderme yapılan Arnavut basınındaki yazıların çoğunun yazarı, meslekten gazeteci değildir ve aslında akademisyen/bilim adamı olarak tanınmış isimlerdir. Ayrıca, birçoğu Sami ve dönemi üzerine kitaplar ve/ya

akademik/bilimsel süreli yayınlarda makaleler yayınlamıştır: Kristo Frashëri, Esad Reso, Zija [Ziya] Xholi, Shaban [Şaban] Çollaku, Mahir Domi, Shaban [Şaban] Demiraj, Jorgo Buló, Ahmet Kondo, Shefik [Şefik] Osmani, Zihni Sako, Gazmend Shpuza, Dhimitër Shuteriqi, Andrea Varfi vd.

Sami'yle ilgili iki ülke basınında yer alan yazıların büyük çoğunluğunun bilgi ve yorum aktaran 'makale' türü yazılar olduğunu belirtmiştik. Basında bunların yanı sıra, bazen 'haber' türünde yazıların da yayımlandığını görmekteyiz: Bunlardan, Sami'nin ve kardeşlerinin naaşının Arnavutluk'a nakliyle ilgili haberlerin iki ülke basınındaki yansımalarına aşağıda değinilecek; bunun dışında, Sami ve kardeşlerinin doğdukları köydeki bir evin 1974 yılında Fraşeri Kardeşler Müzesi'ne dönüştürülmesi olayı Arnavutluk basınında haber olurken,⁸⁹ arşiv çalışmaları sırasında ortaya çıkan Sami'nin 1881 yılında Arnavut aydınlarından Jeronim de Rada'ya yolladığı mektup⁹⁰ ile 1876-1878 yılları arasında farklı Arnavut aydınlarına yazdığı mektupları⁹¹ da haber/yorum olarak verilmektedir. Bir başka yazıda ise, yeni bir arşiv belgesine dayanılarak, Sami'nin bir Arnavutça sözlük hazırlığı içinde olduğu, ama bunu asla tamamlamadığı bilgisi/haberini verilmektedir. Söz konusu belgenin (iki Arnavut aydını arasındaki mektuplaşma) bir kopyasının da yayımlandığı yazıda, o sırada ihtiyaç duyulan kapsamlı bir Arnavutça sözlük projesini, zaten ancak "Sami gibi büyük bir dilcinin gerçekleştirebileceği" belirtilmektedir. (Bulo 1984)

Şemseddin Sami'nin Arnavutluk'ta Türkiye'dekinden daha çok yüceltildiğinin dikkat çekici sembolik bir kanıtı da, (onun Arnavutluk'ta tarihyazımında, ders kitaplarında ve basında yer alan sayılı 'tarihsel kişilik'ten biri olmasının yanı sıra) adının okullara, sokaklara verilmesi ve heykelinin dikilmesidir. Sami'nin yetmişinci ölüm yıldönümü olan 1974 yılında Arnavutluk'ta Fraşeri Kardeşler Müzesi'nin açıldığı ve Prizren Ligi'nin yüzüncü yıldönümü olan 1978 yılında Tiran'ın merkezine büstünün dikildiği bilinmektedir. Türkiye'de ise Sami'nin heykelinin dikilmiş olmamasının bir "eksiklik" olduğu Türk basınında daha 1946 yılında dile getirilmiş (Kuntay 1946) olmasına rağmen, bu 'eksiklik' bugüne dek giderilmemiştir.

⁸⁹ Musaraj 1974, Shuteriqi 1974 ve Spahiu 1974

⁹⁰ Ylli 1975 ve Frashëri 1975.

⁹¹ Shpuza 1979.

Ancak bu konuda en ilginç gelişme, Sami'nin 'kemiklerinin hangi ülkede olması gerektiği'yle ilgili tartışmalardır. Aslında ayrı bir makalenin konusu olmaya aday bu meselede, makalemizin konusu bağlamında, sadece olayın basındaki yansımaları önemlidir. Prizren Ligi'nin 100. yıldönümü kutlamaları kapsamında 1978 yılında Arnavutluk'ta düzenlenen uluslararası etkinliklerin en önemlilerinden biri de Fraşeri Kardeşler'den Abdyl ve Sami'nin naaşının Arnavutluk'ta hazırlanan anıt mezara naklidir. Arnavut devletinin girişimleri sonucunda Türkiye Abdyl'ün mezarının naklini kabul ederken, Sami'yi sahiplenir ve onun kemiklerinin nakline izin vermez. Ancak buna rağmen, Tiran'da hazırlanan anıt mezara getirilen Abdyl'ün naaşının defni sırasında Sami için de (Türkiye'den Sami'nin torunu Emin Erer'in de katıldığı) bir tören düzenlenir. 12 Haziran 1978 günü *Zëri i Popullit* gazetesinin üçüncü ve dördüncü sayfalarında uzun bir yazıya (Pavlo 1978) konu olan bu tören sırasında çekilmiş fotoğraflardan birinde Enver Hoca ve Erer sohbet ederken, diğerinde ise defin anında insanlar görülmektedir. Üç kardeşe övgülerle ("Rönansımızın ışıkları" vs.) dolu, hamaset örneği bu yazıda Sami'nin kemiklerinin neden verilmediğine değinilmezken, Enver Hoca'nın Abdyl'ün kemiklerini vermeye razı olduğu için Türkiye'ye teşekkür ettiği ve Sami'nin kemiklerinin de bir gün verilmesi dileğini dile getirdiği yazılmaktadır. (Pavlo 1978: 4) Oysa bu konu, tam da Sami'nin iki ülkedeki imajıyla ilgilidir: Diğer 'taraf'ın Sami'yi sahiplenmesini göz ardı eden iki ülke de tarihyazımlarında ve basınlarında Sami'yi kimseye kaptırmak istemedikleri gibi, onun mezarına da sahip olmak istiyorlardı.⁹²

Nitekim, bu 'mezar nakli' olayının yıllar öncesinden gündeme geldiğini gösteren 28 Eylül 1959 tarihli *Tercüman* gazetesindeki "Şemsettin Sami'nin mezarı kimindir?" başlıklı yazısında Peyami Safa, bu konuyu tam da Sami'nin kime ait olduğu bağlamında tartışmaktadır:

"Arnavutluk Hükümeti, Kamus-ul A'lam ve Kamus-u Türki müellifi Şemseddin Sami'nin kemiklerine sahip çıkmış. O'na muhteşem bir mezar

⁹² Trix, Fraşeri kardeşlerin kemiklerinin 1960'larda Arnavutluk tarafından istendiğini ve Abdyl ile Naim'in naaşlarının verilmesine rağmen, Türkiye'nin Sami'nin naaşını vermeyi reddettiğini söylüyor, ama bu konuda daha fazla bilgi vermediği gibi, verdiği bilgiler konusunda da herhangi bir kaynak göstermiyor. (Trix 1999: 269) Oysa Naim Fraşeri'nin naaşı 1937 yılında Arnavutluk'a nakledilmiş, (Alpan 1978: 126) Abdyl'ün kemikleri ise 1978 yılında Arnavutluk'a verilmiştir.

yaptıracaktı ve merhumun ailesinden mücade istemiş. Çünkü Şemseddin Sami Arnavutmuş.” (Safa 1959)

Safa'nın bu konudaki tavrının, Sami'nin Arnavutluğunu kabul etme ve “gönlünde bir Arnavut idealinin yaşamış olduğu”nu kabul etme bağlamında "Türk basınında farklı seslerin mevcudiyeti"ne örnek oluşturduğu yukarıda belirtilmişti. Ancak Safa'nın farklılığı bununla sınırlı kalıp, Sami'nin Arnavutluk'ta olduğu kadar Türkiye'de 'resmen' yeterince yüceltilmemesinden yakındığı bu yazısında söyledikleri, sonuçta 'aslen Arnavut olsa ve bu konuda bazı zaafı (!) olsa bile Sami'yi kimseye kaptırmayız!' anlayışının bir parçasıdır:

“Fakat rahmetli bugün sağ olsaydı, gene Türkiye'de ölmek ve gömülmek isteyecekti. Arnavutluğa karşı irki zaafını kat kat aşan bir sevgi ile Türk Milletine bağlıydı. (...) Şemseddin Sami'nin mezarı Arnavutluğun değil, Türklüğündür.” (Safa 1959)

Yıllar sonra 1978'de Abdyl'ün mezarı Arnavutluk'a nakledildiğinde *Günaydın* gazetesinde yer alan ve Arnavutluk konsolosluğunda gerçekleşen törenin fotoğrafının da verildiği kısa bir haberde, Sami'nin naaşının da Arnavutluk'a nakliyle ilgili Arnavut hükümetinin girişimlerine ve dolayısıyla Sami'nin mezarının kime ait olduğu tartışmalarına kesinlikle değinilmediği görülmektedir. Sadece, yazının yanındaki “Frasherî kimdir?” çerçeve yazısında, kendisinin Sami'nin kardeşi olduğu belirtilmekte ve Abdyl'ün Osmanlı devleti tarafından hapsedildiği gibi önemli bilgilere bile yer verilmemektedir. (Günaydın 1978)

Son olarak, iki ülke basınındaki mitleştirme sürecinde ortaya çıkan saflaşmada çok özgün bir konuma sahip olan, Türk basınındaki yazıları ile bu mitleştirme sürecine katılan Necip Alpan'dan söz etmek gerekiyor: Sami gibi Alpan da (kitaplarında ve gazete yazılarında) iki ülke ulusçuluğuna da sahip çıkmakta ve belki de bu nedenle, Sami'nin aynı anda hem Türk hem de Arnavut ulusçuluk tarihinin önder isimlerinden biri olduğunu, bunu hiç bir şekilde çelişki olarak görmeden ve sorgulamadan öne sürmektedir (Alpan 1967 ve Alpan 1969). Bu nedenle, bu mitleştirme süreçlerinin dışında/ötesinde kalmaktan çok, iki süreçte de aktif yer alan bir aydın olarak karşımıza çıkan bu özgün yazarın basınındaki yazıları ve kitapları ayrı bir incelemenin konusu olmalıdır.

SONUÇ

Arnavutluk ve Türkiye'de mevcut Sami imajlarının *oluşmasında* basının rolü, bilimsel ve akademik yayınların rolünden daha önemsiz olabilir; ancak bu imajların *yaygınlaştırılması* ve *kollektif hafızada yer etmesi* konusunda oynadığı hayati rol inkar edilemez: Belki iki ülkenin vatandaşlarının okul yıllarında bir şekilde karşılaşmış sonraki yıllarda belki bir daha hatırlamayacağı Sami imajları, basın sayesinde yetişkinlerin bilincinde kalıcı kılınmaktadır.

Ancak basın bu rolü 'kaçınılmaz olarak oynanan' bir rol olmadığı gibi, elbette 'oynanacak tek rol' de değildir. Özellikle akademik çevrelerde ve bilimsel yayınlarda gündeme gelen *demitolojizasyon* yönünde tezlerin/bilgilerin geniş kitlelere ulaşmasında basın rolü çok daha önemlidir, çünkü basın (veya genelde medya) dışında, bu alternatif tezlerin/bilgilerin yaygınlaşmasını sağlayacak (örneğin ders kitapları gibi) araçlar/kanallar mevcut değildir.

Nitekim, Türkiye'de modern tarih yazımında 'mitleştirilmiş tarihsel kişilikler'den Ali Suavi'nin farklı imajlarının sergilendiği bir monograf geçtiğimiz yıllarda Türkiye'de yayınlanmış olmasına rağmen, buradaki yeni tezlerin/bilgilerin basında yer bulmadığı ve geniş kitlelere ulaşmadığı görülmektedir: Hüseyin Çelik'in, çığır açıcı ve modern Osmanlı düşünce tarihini revize etmesi gerektiğini düşündüğüm *Ali Suavi ve Dönemi* başlıklı incelemesinde (Çelik 1994) yer alan birçok düzeltme ve detaylı ek bilginin, kollektif hafızada mevcut çarpık imajların düzeltilmesini sağlamadığını görmekteyiz.⁹³ Bunun burada tartışılması olanaksızdır, ama mevcut mitlerin yaşamasında tutuculu-

⁹³ Yeri gelmişken belirtmekte yarar var: İnternet'teki sayfasında yer verdiği 10.04.2002 tarihli "köşe yazısı"nda Sayın Çelik, "Türkçülüğü özellikle dil çalışmalarıyla ateşleyen" Sami'nin "kardeşi İbrahim Fraşeri Arnavut ayrılıkçı hareketinin liderliğini yapıyordu." demektedir. (http://www.huseyincelik.net/koseyazilari/vazilari/ARAPLAR_BIZI_ARKADAN_VURDU.html) Ancak muhtemelen "kalem sürçmesi"nden ibaret bir hata söz konusudur burada: Sayın Çelik'in sözünü ettiği kardeş, Fraşeri kardeşlerin en büyükleri olan Abdyl (Abdül) olsa gerek. Bir 'detay' olmakla birlikte, bu konuda işin doğrusu şudur: Sami'nin, Abdyl (1839-1892), Şerif (1843-1874), Naim (1846-1900), Tahsin (1853-1876) ve Mehmet (1856-1918) isimlerinde beş erkek; Nefise (1841-1894) ve Şahnisa (1848-1871) isimlerinde iki kız kardeşi bulunmaktaydı. Erkek kardeşlerinden Şerif ve Tahsin, "Arnavut ayrılıkçı hareketi"nin başlangıcı sayılan Prizren Birliği (1878-1881) yıllarından önce ölmüştür. İki ağabeyinden Abdyl, siyasi ve askeri faaliyetleriyle bu birliğin mücadelesine önderlik etmiştir. Naim ise sonraki yıllarda eserleriyle Arnavut ulusal hareketine destek vermiştir. Bu nedenle ikisine de Arnavut tarihyazımında önemli yer ayrılmıştır. En küçük kardeş Mehmet ise (Arnavut ulusal hareketinde yer almasına rağmen) tarih yazımında hak ettiği yeri pek bulamamıştır.

ğün rolünün ve mitlere duyulan ihtiyacın bu örnek etrafında tartışılması çok yararlı olacaktır. Yine aynı dönemin bir başka mitleştirilmiş tarihsel kişiliği olan Midhat Paşa'yla ilgili oluşturulan 'kararlı bir hürriyet savaşçısı' mitini sorgulayan Ebuzziya Tevfik'in, belgelere dayalı olarak öne sürdüğü "hürriyet kahramanı olarak göklere çıkarılmakta" olan Midhat Paşa'nın bazen "basın düşmanı" olduğu vb. iddialarının yıllardır kolektif hafızada hakim olan Mit-hat Paşa imajıyla ilgili sorgulamaya yol açmaması da bunun basın tarafından yaygınlaştırılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. (Ebuzziya Tevfik 1974: 405-469)

Aslında mitleri veya genelde kabul edilegelen bilgileri sorgulayıcı tezlerin sansasyonel boyutu okuyucuların dikkatini çekeceğinden, basında bu tür girişimlere sıkça yer verilmesi beklenebilir. Ancak, bir ülkedeki yasal/kurumsal sınırlar (o ülkenin demokrasinin gelişmemişliği oranında) buna engel olabileceği gibi; gazetecilerin kendileri de mevcut paradigmanın parçası olarak bu mitleştirilmiş imajların etrafına örülen 'yüce'lik ve hatta 'kutsal'lık çemberinden çekinerek, ya da bu çembere zarar verilmesi durumunda okuyuculardan gelecek tepkilerden korkarak bu tür girişimlerden uzak durabilmektedirler. Sami örneğinde bu imajın etrafında kutsal bir çember oluşturulduğu söylenebilir de, dil ve edebiyat sahasındaki çalışmaları ve bazı 'öncü' düşünceleri nedeniyle genelde ulusçu çevrelerce yüceltilmesi nedeniyle, kendisiyle ilgili mevcut imajların bazı boyutlarının sorgulanmasının bile yaratacağı hayal kırıklığından çekinme ve okuyucularının bazı 'hassas'iyetlerini rencide etme korkusu, mevcut imajların sorgulanmadan basında yaşatılmasında önemli rol oynamaktadır. Nitekim yukarıda görüldüğü gibi, 1943'te Sami imajını revize ettirecek bir bilgi ortaya çıktığı zaman yaşanan, büyük bir hayal kırıklığı olmuş ve verilen tepki de "bizim Sami böyle bir şey yapmış olamaz!" olmuştur.

Bu korkunun kaynağının, bizzat bu mitleri üreten ve onu kendi hizmetine sokan ulusçuluk ideolojisi olması, meseleyi mantalite sorunundan daha dar ve daha somut bir alana, siyasi alana taşımaktadır.

Kaynakça

Altı çizili künyeler: Sosyalist dönem Arnavut basını
Kalın karakterlerle yazılan künyeler: Cumhuriyet dönemi Türk basını
Diğer künyeler: İkincil kaynaklar

1. Adhami, Stilian 2001: *Muzeologjia Shqiptare*, Tiranë: Gervis.
2. Ahmet İhsan 1933a: “Bir Anış: Şemseddin Sami”, içinde: *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Mart 1933.
3. Ahmet İhsan 1933b: “Dil İnkılabında Şemseddin Sami Merhum”, içinde: *Uyanış - Servet-i Fünun*, 16 Mart 1933, s. 250-251.
4. Albania 1981: *Albania. General Information*, Publication of the “New Albania” magazine, (Tirana?), 1981.
5. Alkaşi, Muhammet 2002: “Kürdüm, Bana Kürdi Gerek!”, içinde: *Özgür Politika*, 11 Ekim 2002.
6. Alpan, Necip 1967: “Türkçü ve Türkçeci Sami Beyi Unutmayalım”, içinde: *Önasya*, Yıl 2, Sayı 22; Haziran 1967.
7. Alpan, Necip 1969: “Dünyaca Paylaşılamayan bir Sima: Şemseddin Sami”, içinde: *Yeni Tanin*, Yıl 4, Sayı 1522, 3 Nisan 1969.
8. Alptekin, Turan 1989: “Kamus’ul Alamdan Bugüne”, içinde: *Hürriyet Gösteri*, Ağustos 1989, s. 13-14.
9. Angoni, E. 1962: “Historiku i alfabetit të gjuhës shqipe”. içinde: *Zëri i Rinisë*, 13 janar 1962.
10. Atsız, Yağmur 2000: “Yalama ve Yalatma”, içinde: *Milliyet*, 11 Şubat 2000.
11. Avni Başman 1927: “Cañi Sıkılmayan İnsanlar”, içinde: *Hayat*, Sayı 13, 24 Şubat 1927, s. 1-2.
12. Ayvazoğlu, Beşir 2004: “Lügatte Pehlivanlık Olmaz”, içinde: *Tercüman*, 16 Ocak 2004.
13. Bakiler, Yavuz Bülent 2001: “Türkçe mi, Öz Türkçe mi”, içinde: *Türkiye Gazetesi*, 14 Temmuz 2001.
14. Bakiu, Zyber Hasan (Kruja) 1982: *Bibliographi e zgjeruar e veprave të Sami Frashërit*, Tirana: Shtepia Botuese 8 Nentori.
15. Bala, V. 1979: “Ai që lufton për të drëjtën është dy herë trim (Me rastin e 80-vjetorit të botimit të veprës së Sh. Frashërit. “Shqipëria c’ka qënë, c’është e c’do të bëhëtë”. içinde: *Bashkimi*, 9 mars 1979.
16. Bashkimi 1950a: “Sami Frashëri patriot i flaktë Frashëri i Rilindhjes son Frashëri kombëtare”. (Pjesë të shkurtra nga veprat e Sami Frashërit). içinde: *Bashkimi*, 14 qershor 1950.
17. Bashkimi 1950b: “Mbrëmje akademike për kujtimin e 100-vjetorit të ditëlindjes së Sami Frashërit”. içinde: *Bashkimi*, 14 qershor 1950.
18. Belge, Murat 1999: “Türkler Kosova’da”, içinde: *Radikal*, 10 Temmuz 1999.
19. Berati, Lumira 1984: “Gruaja në botëkuptimin e Sami Frashërit”. içinde: *Shqipëria e Re*, s. 18.
20. Bezati, Kastriot 1978: *Në Muzeun e Vëllezërve Frashëri*, Permet.
21. Bird, S. Elizabeth & Dardenne, Robert W. 1988: “Myth, Chronicle, and Story, Exploring the Narrative Qualities of News”, içinde: *Carey* 1988: 67-86.
22. BLSA-18: “Şemsettin Sami”, içinde: *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi*, Cilt 18, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1986, s. 11047.
23. BLSA-7: “Fraşeri (Sami Bey)”, içinde: *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi*, Cilt 7, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1986, s. 4284.
24. Brahimi, R. 1954: “Dashuria e Rilindësve për Atdheun”. içinde: *Zëri i Rinisë*, 3 nëntor 1954.
25. Brake, Laurel; Bell, Bill & Finkelstein, David (eds.) 2000: *Nineteenth-Century Media and the Construction of Identities*, New York: Palgrave.
26. Buda, Aleks [et al.] 1985: *Fjalori enciklopedik shqiptar*, Tirane: Akad. e Shkencave e RPSSH.
27. Bulka, N. 1962: “Apostujt e shqiptarizmit u hodhën në betejë. Themenlonjësit e Shoqërisë së Stambollit: S. Frashëri, V. Pasha, J. Vreto”. içinde: *Luftëtari*, 11 tetor 1962.

28. **Bulo, Jorgo** 1975: "Në 125-vjetorin e lindjësë Sami Frashërit. «Shqipia u bë...»". (Nje letër e pabotuar e Naimit dhe e Samiut) içinde: *Drita*, 1 Qershor 1975, s. 12.
29. **Bulo, Jorgo** 1984: "Një dëshmi e re për fjalorin e gjuhës shqipe të Sami Frashërit". içinde: *Drita*, 15 Prill 1984, s. 12.
30. **Buzek, Anton** 1965: *Die kommunistische Presse*, Frauenfeld.
31. **Campbell, Kate** 2000: "Journalistic Discourses and Construction of Modern Knowledge", içinde: *Brake et al. 2000*: 40-53.
32. **Carey, James W.** (ed.) 1988: *Media, Myths and Narratives. Television and the Press*, London et al.: Sage Publications.
33. **Chatterjee, Partha** 2002: *Ulus ve Parçaları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
34. **Clews, John C.** 1965: *Communist Propaganda Techniques*, New York-Washington: Frederick A. Praeger Publishers.
35. **Coşar, Sami Ömer** (t.y): *Milli Mücadele Basını*, İstanbul.
36. **Çakır, Ahmet** 2001: "Basın tarihi: Sansür tarihi", içinde: *Radikal*, 22 Temmuz 2001.
37. **Çakır, Faruk** 2004: "Gerçekler Farklı İmiş", içinde: *Yeni Asya*, 04 Nisan 2004.
38. **Çalık, Etem** 1971 : *Şemseddin Sami, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yeni Türk Edebiyatı Bitirme Tezi, Erzurum.
39. **Çandar, Cengiz** 2003: Ankara, Kerkük için Ne Yapacağını Biliyor mu? ", içinde: *Tercüman*, 28 Aralık 2003.
40. **Çelik, Hüseyin** 1994: *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
41. **Çeliku, M.** 1962: "Pavarësia u fitua me pushkë dhe me pendë (Me rastin e botimit të revistës "Drita" më vonë "Dituria" me 10 gusht 1884). içinde: *Bashkimi*, 10 gusht 1962.
42. **Çiloğlu, Fahrettin** 2004: "Şemseddin Sami'yi nasıl bildirdiniz?!", içinde: *Radikal*, 21.03.2004.
43. **Çolak, Shaban** 1982: "Sami Frashëri për bibliotekat". içinde: *Drita*, 25 Prill 1982, s. 12.
44. **Çollaku, Sh** 1974: "Me rastin e 70-vjetorit të vdekjes: Patrioti dhe enciklopedisti Sami Frashëri", içinde: *Bashkimi*, 18 qershor 1974.
45. **Çollaku, Sh.** 1978a: "Në kuadrin e 100- vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit: Sami Frashëri, patriot, ideolog dhe enciklopedist i shquar". içinde: *Bashkimi*, 2 qershor 1978.
46. **Çollaku, Sh.** 1978b: "Sami Frashëri, udhëqës dhe ideolog i shquar i Rilindhjes Kombëtare". içinde: *Puna*, 26 maj 1978.
47. **Çollaku, Shaban** 1970: "Me Rastin e 120-vjetorit të Lidhjes: Patrioti, Ideologu dhe shkencetari Sami Frashëri". içinde: *Zëri i Popullit*, 31 Maj 1970, s. 4.
48. **Çollaku, Shaban** 1979: "Ne Kuadrin e 100-vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit: Sami Frashëri - udhëheqës dhe ideolog i shquar i Rilindhjes Kombëtare". içinde: *Puna*, 1979, s. 3.
49. **Çollaku, Shaban** 1986: *Mendimi iluminist i Sami Frashërit*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Insituti i Historisë.
50. **Çollaku, Shaban** 1989: "Me rastin e 85-vjetorit të vdekjes: Adhetar dhe dijetar i madh", içinde: *Zëri i Popullit*, qershor 1989, s. 3.
51. **Dado, Floresha** 1984: "Me rastin e 85-vjetorit të botimit: Monument i Besimit të patundur të vitalitetit dhe shpirti progresist i popullit tone" (...Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë e Sami Frashërit)", içinde: *Zëri i Popullit*, 3 Mars 1984.
52. **Dağhoğlu, Hikmet Turan** 1934a: "Türk Dilinin Yükselmesine Çalışanlardan Şemseddin Sami Bey", içinde: *Resimli Şark*, İstanbul, Nisan 1934, s. 3-8.
53. **Dağhoğlu, Hikmet Turan** 1934b: "Türk Dilinin Yükselmesine Çalışanlardan Şemseddin Sami Bey", içinde: *Resimli Şark*, İstanbul, Mayıs 1934, s. 6-14.
54. **Dağhoğlu, Hikmet Turhan** 1934c: *Şemsettin Sami Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
55. **Daka, Palok** 1971a: "Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqipërinë e viteve 1848-1944, (I. 1848-1908)", içinde: *Studime Historike*, Viti XXV (VIII), No 3, Tiranë, s. 139-170.
56. **Daka, Palok** 1971b: "Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqipërinë e viteve 1848-1944, (II. 1909-1919)", içinde: *Studime Historike*, Viti XXV (VIII), No 4, Tiranë, s. 189-226.
57. **Daka, Palok** 1972a: "Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqipërinë e viteve 1848-1944, (III. 1920-1922)", içinde: *Studime Historike*, Viti XXVI (IX), No 1, Tiranë, s. 195-211.
58. **Daka, Palok** 1972b: "Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqipërinë e viteve 1848-1944, (IV. 1923-1925)", içinde: *Studime Historike*, Viti XXVI (IX), No 2, Tiranë, s. 205-223.

59. Daka, Palok 1972c: "Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqiperine e viteve 1848-1944, (V. 1926-1929)", i cinde: *Studime Historike*, Viti XXVI (IX), No 4, Tiranë, s. 239-254.
60. Daka, Palok 1973a: "Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqiperine e viteve 1848-1944, (VI. 1930-1934)", i cinde: *Studime Historike*, Viti XXVII (X), No 1, Tiranë, s. 185-201.
61. Daka, Palok 1973b: "Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqiperine e viteve 1848-1944, (VII. 1935-1938)", i cinde: *Studime Historike*, Viti XXVII (X), No 2, Tiranë, s. 191-205.
62. Demiraj, Sh. 1962: "Rilindësit dhe gjuha shqipe". i cinde: *Bashkimi*. 9 nëntor 1962.
63. Dilaveri, Dilaver 1985: "Letrari i ri", i cinde: *Buda* [et. al.] 1985: 608.
64. Domi, M. 1950: "Sami Frashëri (1850-1950)". i cinde: *Rinia*. 15 qershor 1950.
65. Drita 1970: "Ideologu dhe gjuhëtari i shquar", i cinde: *Drita*, 31 Maj 1970. s. 6.
66. Drita 1974a: "Me rastin 70-vjetorit të vdekjes: Sami Frashëri – figurë e shquar e Rilindhjes sonë kombëtare". i cinde: *Drita*, 16 Qershor 1974, s. 14.
67. Drita 1979: "Pushkënë plot (Me rastin e 80-vjetorit të botimit të veprës së S. Frashërit. "Shqipëria c'ka qënë, c'është e c'do të bëhëtë")". i cinde: *Drita*, 4 Mars 1979, s. 12.
68. Ebüzziya Tevfik 1974: *Yeni Osmanlılar Tarihi - Üçüncü Cilt*, (Bugünkü dile uygulayan: Ziyad Ebüzziya), İstanbul: Kervan Kitapçılık.
69. Ediz, Hasan Ali 1950: "8 Dil Bilen ve 54 Eser Yazmış Olan Büyük Alim Şemseddin Sami", i cinde: *Bütün Türkiye*, Sayı 2, Temmuz 1950, s. 146-149.
70. Eliade, Mircea 2001: *Mitlerin Özellikleri*, İstanbul: Om.
71. Es, Hikmet Feridun 1939: "İsmail Habib Diyor ki: Bir Şemsettin Sami Çıkar, Bir Akademinin Nesillerce Yapamayacağı İşi Başarır", i cinde: *Akşam*, 7 Şubat 1939.
72. Es, Hikmet Feridun 1944a: "Tanımadığımız Meşhurlar: Bilmediğimiz Bir Fikir Devi: Şemseddin Sami", i cinde: *Akşam*, 26 Aralık 1944.
73. Es, Hikmet Feridun 1944b: "Tanımadığımız Meşhurlar: Hava Kararıken Şemseddin Sami'ye Gelen Misafirler", i cinde: *Akşam*, 27 Aralık 1944.
74. Es, Hikmet Feridun 1944c: "Tanımadığımız Meşhurlar: Şemseddin Sami'nin 20.000 Ciltlik Kütüphanesi Kaça Satılmıştı?", i cinde: *Akşam*, 28 Aralık 1944.
75. Es, Hikmet Feridun 1944d: "Tanımadığımız Meşhurlar: Şemseddin Sami Kırk Yaşında İken Sekseninde Gösteriyordu", i cinde: *Akşam*, 30 Aralık 1944.
76. Es, Hikmet Feridun 1944e: "Tanımadığımız Meşhurlar: Heybeleri Heykellerle Dolu, Eşek Sirtında Gelen Resim Hocası", i cinde: *Akşam*, 31 Aralık 1944.
77. Es, Hikmet Feridun 1945a: "Tanımadığımız Meşhurlar: Şemseddin Sami'nin Dükkanı Nasıl Yağma Edilmişti?", i cinde: *Akşam*, 2 Ocak 1945.
78. Es, Hikmet Feridun 1945b: "Tanımadığımız Meşhurlar: Yedi Çocuk Nöbetle Şemseddin Sami'nin Dizlerini Ovardı", i cinde: *Akşam*, 3 Ocak 1945.
79. Es, Hikmet Feridun 1945c: "Tanımadığımız Meşhurlar: Ölürken Şemseddin Sami'nin Ağzından Çıkan Son Cümle...", i cinde: *Akşam*, 4 Ocak 1945.
80. Esler, Suzan 1954: "Babam Şemsettin Sami", i cinde: *Resimli Hayat Mecmuası*, Sayı 28, Ağustos 1954, s. 8-9.
81. Evrimer, Rıfat Necdet 1952: "Büyük Türkçü ve Dilci Şemsettin Sami", i cinde: *Vatan*, İstanbul, 18 Haziran 1952.
82. Fairclough, Norman 1995: *Critical Discourse Analysis*, London: Longman.
83. Fevziu, Blendi 1996: *Histori e Shtypit Shqiptar 1848-1996*, Tiranë: Marin Barleti.
84. Finkelstein, David 2000: "'Long and Intimate Connections': Constructing a Scottish Identity for *Balckwood's Magazine*", i cinde: *Brake et al. 2000*: 326-338.
85. Fiske, John 2002: *Mitler ve Mit Yapanlar*, Ankara: Öteki.
86. Floqi, Spiro 1963: "Historia e alfabetit shqip dhe Kongresi i Manastirit". i cinde: *Zëri i Popullit*, 19 Nëntor 1963, s. 3.
87. Frashëri, Kristo 1989: "Me rastin e 90-vjetorit të botimit: Manifest politik i Rilindhjes Kombëtare". i cinde: *Zëri i Popullit*, 12 Mars 1989.
88. Frashëri, Kristo 1962a: "Tre vëllëzër pishtarë (Abdyl, Naim dhe Sami Frashëri, mbi jetën dhe veprimtarinë e tyre)". i cinde: *Ylli*, No: 10.
89. Frashëri, Kristo 1962b: "Mjeshtri i madh (Shënime nga Jeta e Sami Frashërit)". i cinde: *Mësuesi*, 16 nëntor 1962.

90. Frashëri, Kristo 1964: "Shoqëria e të shtypurit shkronja shqipë". (12 tetor 1879). Me rastin e 85-vjetorit të themelimit. icinde: *Mësuesi*, 16 tetor 1964.
91. Frashëri, Kristo 1974: "Samiu Ynë i Madh". icinde: *Ylli*, No: 6, s. 26-27.
92. Frashëri, Kristo 1975: "Optimizmi i Samiut". icinde: *Ylli*, 1975, No: 5, s. 28-29.
93. Frashëri, Kristo 1950: "Shqipëria: C'ka Oenë. C'është e C'do të Bëhet?". (Po botojmë nga ky libër i sami Frashërit disa pjesë). icinde: *Zëri i Popullit*, 13 qershor 1950.
94. Frashëri, Sami 1988b: *Vepra 2*, (Ed.: Xholi, Z.; Dodi, A.; Prifti, K.; Pulaha S. & Çollaku Sh.), Tiranë: Akademia Shkencave e RPS të Shqipërisë, Institui i Historisë.
95. Frashëri, Sami 2000: *Kush e presh Paqen ne Ballkan. (Publicistika e Sami Frashërit Turqisht)*, (Çev: Abdullah Hamiti, Red. Isa Bajcinca), Peje: Dukagjini.
96. Frashëri, Sami 2002 [1899]: *Shqipëria dhe Shqiptaret*, (ed.: Zyber Hasan Bakiu), Tiranë: Dajti 2000.
97. Gallagher, Tom 1991: *Nationalism in the Nineties*, Edinburgh: Polygon.
98. Gencan, Tahir Nejat 1948: "Şemseddin Sami", icinde: *Ergene*, Sayı 8; Mayıs 1948, s. 6-9.
99. Gjidede, Pavllo 1978: "Oe te tre burra te ndjere. na nderuan memedhene". icinde: *Zeri i Popullit*, 11.6.1978, s. 3-4.
100. Gurakuqi, M. 1965: "Mendimet e Sami Frashërit për të ardhmen se Shqipërisë (115- vjetori i lindhjes)", icinde: *Zëri Rinisë*, 2 qershor 1965.
101. Günaydın 1978: "Arnavutlar, milli kahramanları Abdül Frashëri'nin kemiklerini 86 yıl sonra Türkiye'den aldı", icinde: *Günaydın*, 17 Mart 1978.
102. Hakki Süha [Gezgin] 1940: "Şemseddin Sami", icinde: *Yeni Mecmua*, Cilt 4, Sayı 70; 30 Ağustos 1940.
103. Hanioglu, M. Şükrü 2003: "Mükemmel Tarih 'Yaratma' Tutkusu", icinde: *Zaman*, 15 Ocak 2003.
104. Harvie, Christopher 1991: "Nationalism, Journalism, and Cultural Politics", icinde: *Gallagher 1991*: 29-45.
105. Hosking, Geoffrey & Schöpflin, George (Eds.) 1997: *Myths and Nationhood*, London: Hurst & Company.
106. İnuğur, Nuri M. 1993: *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.
107. İsmail Hakkı (Eldem) 1895 [1311]: *Ondördüncü Asrın Muharrirleri*, 4. Defter, Şemseddin Sami Bey, İstanbul: Kasbar Matbaası.
108. Jacobitti, Edmund J. (ed.) 2000a: *Composing Useful Past*, New York: State University of New York Press.
109. Jones, Aled 2000: "The Nineteenth-Century Media and Welsh Identity", icinde: *Brake et al. 2000*: 310-325.
110. Kallulli, Adriatik 1989: "Në 85 vjetorin e vdekjes së Sami Frashërit: 'Ne vdesim dhe nderin nuk e lemë të na merret nëpër këmbë' - Duke rilexuar dramën 'Besa'", icinde: *Drita*, 12. 18 Qershor 1989, s. 12.
111. Kalnins, Bruno 1956: *Der sowjetische Propagandastaatsystem. Das System und Mittel der Massenbeeinflussung in der Sowjetunion*, Stockholm: Tidens Förlag.
112. Kara, İsmail 2003: "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?", icinde: *Kutadgubilig*, Sayı 4, Ekim 2003, İstanbul, pp.159-228.
113. Kırıkkanat, Mine G. 1999: "Kamus", icinde: *Radikal*, 04 Ocak 1999.
114. Kodra, Z. 1950: "Sami Frashëri, themeloni i ideve të rilindhjes", icinde: *Shqiptaria e re*, No 7, s. 27-28.
115. Kondo, Ahmet 1965: "Revista 'Drita' dhe më pas 'Dituria' (80 Viet më parë në Stamboll)". icinde: *Mësuesi*, No 7.
116. Kondo, Ahmet 1972: "Kanonizma e 'Shoqërisë të shtypurit shkronja shqip'", icinde: *Drita*, 29 Tetor 1972, s. 11-12.
117. Kondo, Ahmet 1975: "Militant i shquar i Rilindhjes sonë kombëtare. Me rastin e 125-vjetorit të lindhjes së Sami Frashërit", icinde: *Mësuesi*, 4 qershor 1975.
118. Kondo, Ahmet 1982: *Çeshitja Kombetare më Faqe të Shtypit të Rilindjes*, Tiranë: 8 Nentori.
119. Korriku 1950: "Sami Frashëri. (13 qershor 1850-4 qershor 1904)", *10 Korriku*, 1950, nr. 6, s. 8.

120. Koschwitz, Hansjürgen 1971: *Pressepolitik in der UdSSR und der Volksrepublik China*, Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag.
121. Körner, Christine B. 1982: *Entwicklung und Konzeption der Presse in Albanien und der Albanischen Exilpresse*, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik.
122. Kraja, Musa 1987: "Mendimi iluminist i Sami Frashërit", *çinde: Drita*, 10. 5 Korrik 1987.
123. Kuntay, Mithat Cemal 1946: "İki Eksik", *çinde: SonPosta*, 1 Mart 1946.
124. Kuntay, Mithat Cemal 1947: "Ahmet Asım Efendi ve Şemdeddin Sami Bey", *çinde: Son Posta*, 30 Ocak 1947.
125. L. O. 1950: "Me Rastin e 100 vjetorit të ditë-lindjes: Sami Frashëri, patriot i shquar i Rilindhjes", *çinde: Luftëtari*, 13. 07. 1950.
126. Legg, Marie-Louise 1999: *Newspapers and Nationalism. The Irish Provincial Press, 1850-1892*, Dublin: Four Courts Press.
127. Levend, Agah Sırrı 1969: *Şemsedin Sami*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
128. Lito, Z. 1978: "Një polemikë luftarake e Sami Frashërit". (Në kuadrin e 100-vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit), *çinde: Mësuesi*, 3 janar 1978.
129. Luftëtari 1950: "Sami Frashëri". (Me rastin e 100-vjetorit të ditëlindjes), *çinde: Luftëtari*, 15 qershor 1950.
130. Mardin, Şerif 1992²: Makaleler 4, Türk Modernleşmesi, İstanbul İletişim Yay. [elde]
131. Mardin, Şerif 1996: Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim Yay.
132. McNeill, William Hardy 1986: *Mythistory and Other Essays*, Chicago/London: The University of Chicago Press.
133. Meko, Şefqet 1985: "'Studenti i bujqësisë' (1969)", *çinde: Buda* [et. al.] 1985: 994.
134. Miho, Minushe 1986: "Me rastin e 100-vjetorit të botimit: Guri i parë në themelin e gramatikave shqipe", *çinde: Mësuesi*, s. 3.
135. Milenkovitch, Michael M. 1966: The View From Red Square. A Critique of Cartoons from Parvda and Izvestia, 1947-1964, New York & Buenos Aires: Hobbs, Dorman & Company, Inc. - Publishers.
136. Motte, Dean de la 2000: "Making news, making Readers: The creation of the Modern Newspaper Public in Nineteenth-Century France", *çinde: Brake et al. 2000*: 339-349.
137. Munslow, Alun 2000: Tarihin Yapısökümü, (Çev.: Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
138. Musaraj, Şefqet 1974: "Përpara shtëpsë – muze", *çinde: Drita*, 28 Qershor 1974. s. 2.
139. Neziroğlu, İrfan 2003: Türkiye'de Askeri Müdahaleler ve Basın, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.
140. Nika, Thimi 1979: "Me rastin e 75-vjetorit të vdekjes: Patrioti dhe mendimtari i madh i rilindhjes sonë kombëtare", *çinde: Zëri i Popullit*, 19 Qershor 1979. s. 3.
141. Nikoltschev, Ivan G. 1998: The Post-Communist Bulgarian Journalist, Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Maryland at College Park.
142. O.S.O. [Orhan Seyfi Orhon] 1943a: "Koynumuzda Beslediklerimiz. Bir Hiyanet ve Nankörlük Vesikası", *çinde: Çınaraltı*, Sayı 106, 2 Ekim 1943, s. 8-12. [elde - foto: tam] [Sami] [sami – basın türk]
143. O.S.O. [Orhan Seyfi Orhon] 1943b: "Koynumuzda Beslediklerimiz. Bir Hiyanet ve Nankörlük Vesikası", *çinde: Çınaraltı*, Sayı 107, 9 Ekim 1943. [elde - foto: tam] [Sami] [sami – basın türk]
144. O.S.O. [Orhan Seyfi Orhon] 1943c: "Koynumuzda Beslediklerimiz. Bir Hiyanet ve Nankörlük Vesikası", *çinde: Çınaraltı*, Sayı 108, 16 Ekim 1943. [Sami] [sami – basın türk]
145. O.S.O. [Orhan Seyfi Orhon] 1943d: "Koynumuzda Beslediklerimiz. Bir Hiyanet ve Nankörlük Vesikası", *çinde: Çınaraltı*, Sayı 110, 30 Ekim 1943. [Sami] [sami – basın türk]
146. O.S.O. [Orhan Seyfi Orhon] 1943f: "Yine O Mesele. Mahut Hiyanet Vesikası", *çinde: Çınaraltı*, Sayı 113; 20 Kasım 1943. [elde - foto: tam] [Sami] [sami – basın türk]
147. O.S.O.: "Koynumuzda Beslediklerimiz. Bir hiyanet ve nankörlük vesikası", *çinde: Çınaraltı*, [Orhan Seyfi Orhon] 1943d Sayı 109, 23 Ekim 1943. [Sami] [sami – basın türk]
148. Oksal, Sedat 1943: "Şemseddin Sami ve Eserleri", *çinde: Tanin*, 23 Ekim 1943
149. Omari, Luan & Pollo, Stefanaq (eds.) 1983: Historia e Shqipërisë Vëllimi i Katërt (1944-1975), Tiranë: Akademia e Shkencave e Rps të Shqipërisë Institutit i Historisë.
150. Osmani, Şefik 1980: "Me rastin e 130-vjetorit të lindjes: Filozofi, dijetari, statisti ynë i shquar Sami Frashëri", *çinde: Drita*, 1 Qershor 1980. s. 12.
151. Özgürel, Avni 2002: "Dil Ustası Şemsettin Sami", *çinde: Radikal*, 31 Mart 2002.
152. Özkaya, Yücel 1989: Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921), Ankara.

153. Pollo, S.; Buda, A.; Prifti, K. & Frashëri K. 1984: *Historia e Shqipërisë (në katër vëllime)*, Vëllimi i Dytë, Tiranë: 8 Nëntori.
154. Pollo, Stefanaq 1962: "Rilindja kombëtare shqiptare". icinde: *Zëri i Popullit*. 10 Nëntor 1962.
155. Reso, Esad 1962: *Sami Frashëri, Pikëpamjet Filozofike, Shqoqërore dhe Politike*, Tiranë: Naim Frashëri.
156. Reso, Esat 1962: "Sami Frashëri- Linguist dhe levrues i shquar i gjuhës shqipe". icinde: *Zëri i Popullit*. 15 nëntor 1962.
157. Reso, Esat 1974: "Endërra e Sami Frashërit dhe realiteti i Shqipërisë socialiste". icinde: *Zëri i Popullit*. 16 Mars 1974.
158. Reso, Esat 1975: "Me rastin e 125-vjetorit të lindjes. Sami Frashëri - figure e shquar e rilindjes sone kombetare". icinde: *Bashkimi*. 1 qershor. 1975.
159. Reso, Esat 1978a: "Sami Frashëri. udhëqës dhe ideolog i shquar (Në kuadrin e 100-vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit). icinde: *Zëri Popullit*. 23 maj 1978. s. 3.
160. Reso, Esat 1978b: "Sami Frashëri – filozof dhe patriot i madh". icinde: *Studenti i bujqësisë*. 30 maj.
161. Reso, Esat 1978c: "Sami Frashëri – filozof dhe patriot i madh". icinde: *Studenti i bujqësisë*. 16 qershor.
162. Reso, Esat 1979a: "Bashkimi dhe uniteti i popullit-kusht vendimtar i pamposhtëm i fitores (Me rastin e 80-vjetorit të botimit të 'Shqipëria ç'ka qënë). icinde: *Zëri i Rinisë*. 28 shkurt 1979.
163. Reso, Esat 1979b: "Me rastin e 75-vjetorit të vdekjes. Sami Frashëri - patriot dhe filozof i madh shqiptar ". icinde: *Zëri i Rinisë*. 16 Qershor 1979.
164. Reso, Esat 1980: *Pikëpamjet filozofike, politike dhe shoqërore të Sami Frashërit*, Tirane: 8 Nëntori.
165. Riza, S. 1966: "Me rastin e një 80-vjetori (80 vjet më parë u styp nea Shoqëria 'Drita' Bukuresht (Rumani) gramatika e parë e gjuhës shqipë". icinde: *Ylli*. No 8. s. 27.
166. Roshi, N. & Dhimitri, S. 1974: "Endrrat e guximshme të rirlindësve dhe realiteti ynë madhështor (Me rastin e 75- vjetorit të botimit të veprës së Sami Frashërit "Shqipëria ç'ka qënë. c'është. e c'do të bëhet". icinde: *Bashkimi*. 7 mars 1974.
167. Roth, Paul 1980: *Sow-Inforn. Nachrichtenwesens und Informationspolitik der Sowjetunion*, Düsseldorf: Droste Verlag.
168. Safa, Peyami 1959: "Şemsettin Sami'nin Mezarı Kimindir?"; icinde: *Tercüman*, 24 Ekim 1959.
169. Sako, Z. 1950a: "Sami Frashëri. shkrimtar dhe patriot i shquar i Rilindjes (Konferencë akademike, Zihni Sako. me rastin e 100-vjetorit të ditëlindjes). icinde: *Zëri i popullit*. 15 qershor 1950.
170. Sako, Z. 1950b: "Sami Frashëri. shkrimtar dhe patriot i shquar i Rilindjes (Konferencë akademike, Zihni Sako. me rastin e 100-vjetorit të ditëlindjes). icinde: *Bashkimi*. 15 qershor 1950.
171. Sako, Z. 1964: "Sami Frashëri. filozof dhe mendimtar i madh (Me rastin e 60- vjetorit të vdekjes)". icinde: *Bashkimi*. 18 qershor 1964.
172. Sako, Zihni 1964: "Shoqëria e të Shtypurit shkronja shqipe". icinde: *Zëri i Popullit*. 11 tetor 1964.
173. Salmon, Lucy Maynard 1923: *The Newspaper and the Historian*, New York: Oxford University Press.
174. Samara, M. 1976: "Shoqëria e të shtypurit shkronja shqip". (Me rastin e 90-vjetorit të themelimit). icinde: *Ylli*. No: 10. s. 26.
175. Shaplo, S. 1961: "Shoqëri e të shtypurit shkronja shqip (13 tetor 1879– 13 tetor 1961)". icinde: *Mësuesi*. 13 tetor 1961.
176. Shaplo, S. 1965: "Pikëpamjet e Sami Frashërit për organizimin e arsimit në Shqipëri". (Tradita të arsimit të shkollës sonë). icinde: *Mësuesi*. 22 tetor 1965.
177. Shkurtaç, Gj. 1969: "Shoqëria e të shtypurit shkronja shqip". (Me rastin e 90-vjetorit). icinde: *Mësuesi*. 11 tetor 1969.
178. Shpuza, Gazmend 1975: "Sami Frashëri. punëtor i palodhur. mendimtar i shquar". (Me rastin e 125-vjetorit të lindjes). icinde: *Zëri Popullit*. 31 maj 1975.
179. Shpuza, Gazmend 1979: "Të dhëna të reja rreth veprimtarisë së hershme letrare të Sami Frashërit". icinde: *Drita*. 17 Qershor 1979. s. 12.
180. Shuteriqi, Dhimitër 1974: "Tre Vëllezërit Frashëri". icinde: *Drita*. 28 Qershor 1974. s. 2 & 14.
181. Shuteriqi, Dhimitër 1979: "Shqipëria ç'ka qënë . c'është e c'do të bëhëtë. (Me rastin e 80-vjetorit të botimit të librit të Sami Frashërit". icinde: *Puna*. 13 mars 1979.
182. Shuteriqi, S. 1950: "Burrë i çuari të kaluarës s'onë patriotike dhe letrare". icinde: *Bashkimi*. 14 Qershor 1950.

183. Silvester, Roger 1988: "Television Myth and Culture", içinde: *Carey 1988*: 20-47.
184. Spahiu, Xhevahir 1974: "Oë të tre burra të ndjerë na nderuan mëmëdhenë". içinde: *Zeri i Popullit*, 18 qershor 1974, s. 1 & 3.
185. Spasse, S. 1950: "Sami Frashëri". içinde: *Pionieri*, 1 qershor 1950.
186. Spasse, S. 1952: "Lëvizja e Rilindësve për pavarësinë e Shqipërisë (Me rastin e 40-vjetorit së shpalljes së pavarësisë së Atdheut)". içinde: *Bashkimi*, 20 nëntor 1952.
187. Subramanyam, K. 1984: *The Press and the National Movement in South India, Indria, 1905-1932*, Madras: New Era Publications.
188. Süleyman Nazif 1926: "Fransızca'dan Türkçe'ye Kamus Meselesi", içinde: *Servet-i Fünun*, Cilt 60, Sayı 81, 3 Haziran 1926, s. 34-36.
189. Şapolyo, Enver Behnan 1971: *Türk Gazeteciliği Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara: Güven Matbaası.
190. *Tarihin Kötüye Kullanımı, Tarihi Kötüye Kullanma Biçimleriyle Yüzleşmek' Sempozyumu, Oslo, Norveç / 28-30 Haziran 1999*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003.
191. Topuz, Hıfzı 1973: 100 Soruda Türk Basın Tarihi, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
192. Toska, Zehra 1999: "Osmanlı'da Çok Sayıda Feminist Yayın Yapıldı", içinde: *Hürriyet*, 18 Ekim 1999.
193. Treska. Shpresa 1979 : "Me rastin e 80-vjetorit të botimit të librit të Sami Fra-shërit: «Shqipëria c'ka qënë. c'është e c'do të bëhet?» - manifest i Rilindjes sonë kombëtare". içinde: *Puna*, s. 3.
194. Trix, Frances 1999: "The Stambol Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", içinde: *International Journal of Middle East*, Cambridge University Press, United States of America. s. 255-72.
195. Tural, Şecaattin 1999: Şemsettin Sami, İstanbul: Şule Yayınları.
196. Va-Nu [Vala Nureddin] 1932: "Akşamdan Akşama: Dil Kurultayı ve Şemsetdin Sami", içinde: *Akşam*, 28 Eylül 1932.
197. Va-Nu [Vala Nureddin] 1938: "Akşamdan Akşama: Gıpta Ettiğim Sanatçılar", içinde: *Akşam*, 7 Temmuz 1938.
198. Va-Nu [Vala Nureddin] 1943a: "Akşamdan Akşama: Şemsetdin Sami'nin Hatırası", içinde: *Akşam*, 24 Temmuz 1943.
199. Va-Nu [Vala Nureddin] 1943b: "Akşamdan Akşama: Şemsetdin Sami Sinsi Bir Türk Düşmanı mı?", içinde: *Akşam*, 15 Ekim 1943.
200. Va-Nu [Vala Nureddin] 1943c: "Akşamdan Akşama: Şair Orhan Seyfi'nin Cevabına Dair Düşüncelerim", içinde: *Akşam*, 20 Ekim 1943.
201. Va-Nu [Vala Nureddin] 1943d: "Akşamdan Akşama: Şemsetdin Sami Son Günlerinde Nelerle Uğraştı", içinde: *Akşam*, 28 Ekim 1943.
202. Varfi, A. 1954: "Me rastin e 50-vjetorit të vdekjes: Sami Frashëri shkrimtar dhe patriot i Rilindhjes". içinde: *Zeri i Popullit*, 5 qershor 1954.
203. Varfi, A. 1959: "Me rastin e 60-vjetorit të botimit të veprës së Sami Frashërit: 'Shqipëria c'ka qene. c'është e c'do të bëhet'". içinde: *Zeri i Popullit*, 5 qershor 1959.
204. Vjetari Statistikor 1990: Vjetari Statistikor i R.P.S. të Shqipërisë, Statistical Yearbook of P.S.R. of Albania 1990, Tirana: Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë, Komisioni i Planit të Shtetit, Drejtoria e Statistikës, 1990.
205. Xholi, Z. 1975: "Mendimtar i madh dhe përfaqësues i shquar i kulturës shqiptare (Sami Frashëri)". içinde: *Zeri i Popullit*, 1 qershor 1975, s. 3.
206. Xholi, Zija 1974: "Me rastin 70 vjetorit të vdekjes: Filozofi, dijetari, statisti i shquar i Shqipërisë". içinde: *Zeri i Popullit*, 16 Qershor 1974, s. 3.
207. Xholi, Zija 1979a: "Me rastin e 80-vjetorit të botimit: Manifesti i Rilindhjes Kombëtare Shqiptare". içinde: *Shqipëria e Re*, mars 1979, s. 4.
208. Xholi, Zija 1979b: "Manifesti i Rilindhjes Kombëtare Shqiptare". içinde: *Zëri i Popullit*, 15 mars 1979.
209. Xholi, Ziya 1978: Sami Frashëri, Jeta dhe Veprat, Tirane.
210. Xhuli, E. 1962: "Revista 'Drita' - flamur i zgjimit kombëtar". içinde: *Zëri i Rinisë*, 11 gusht 1962.

211. Xoxi, Koli 1980: “Me rastin e 130-vjetorit të lindjes, Sami Frashëri”. içinde: *Zëri i Rinisë*. 31 Maj 1980.
212. Yerguz, İsmail 1997: *Şemsettin Sami, Yaşamı, Sanatı, Yapıtları*, Engin Yayıncılık: İstanbul.
213. Ylli 1975: “Letra që Samiu i dërgon Jeronim de Radës më 20 shkurt 1881”. içinde: *Ylli*. 1975. No: 5. s. 28-29.
214. Zallëmi, V. 1962: “'Drita. -një nga revistat e para të Rilindjes sonë (Me rastin e 78-vjetorit të botimit)”. içinde: *Zëri i Popullit*. 10 gusht 1962.
215. Zelka, Luan 1999: *Në Mbrojtje të Kombit*, Tiranë: Botimet Toena.
216. Zelka, Luan; Xoxi, Koli & Boriçi Hamit 1985: “Shtypi”, içinde: *Buda* [et. al.] 1985: 1067-1068.
217. ZiP 1951: “Mbi dramën, 'Besa' të Sami Frashërit”, içinde: *Zeri i Popullit*, 8 qershor 1951.